

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԺԱ. ՏԱՐԻ 1937

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՐ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Մ Ե Տ Ն Ո Պ Ը

Պարզ է թէ ազգովին կը գտնուինք շուարումի մօտեցող այն հանդարտութեան մէջ, որ բնական և յաճախ բռնադատուած հետեանքն է սաստիկութեամբ մղուած մեծ պատերազմներու։ Երբ կոխը վերջնայ, ըստած է, մարտիկներուն առաջին հոգը կ'ըլլայ թաղել նախ մեռելները, յետոյ կ'ընեն՝ չափել ինչ որ շահուած է կամ կորսուած, և ապա խնամել վիրաւորուածները։ Մենք հիմակ այդ գրուածքին մէջ ենք. թաղեցինք մեր մեռելները (եթէ կ'ընդհոգուին նահատակները) բացի Յոյսէն՝ որ չի մեռնիր. հասկըցանք թէ ի՞նչ ենք կորսնցուցած. շատ բան, գրեթէ ամէն բան, բացի Հաւատքէն, որ սուրբ նախնիքներէ մեզի փոխանցուող ամենէն անկորնչական ժառանգութիւնն է. իսկ թէ ի՞նչ բան ենք շահած, կամ թէ նոյն իսկ շահած ենք թէ ոչ, ապագան կամ պատմութիւնը պիտի ցուցնէ այդ ի վերջոյ. կարելի չէ ոչինչ գիտնալ և խօսիլ առ այժմ որոշ այդ մասին։ Եւ ինչ որ ծանրօրէն կը կոխէ հիմա մեր ամբողջ էութեանը վրայ իբրեւ անուրանալի՝ անյետաձգելի պարտականութիւն, վիրաւորներու խնամքին հոգն է։

Ու գիտենք ամէնքս ալ, այդ մասին բացարձակ է համամտութիւնը բովանդակ ազգին մէջ, գիտենք ամէնքս ալ թէ վիրաւոր է — մասնաւորեւ մեր խօսքն անշուշտ Սփիւռքի համար — ամբողջ Հայութիւնը՝ իր բոլոր կողմերուն վրայ։ Վիրաւոր է, այդ ուրտին մէջ յատկապէս, ազգային գոյութեան, աւելի ճիշդ՝ ցեղային ինքնութեան սկզբունքը՝ ամենէն առաջ։ Անհայրենիք ցրուածութեան մէջ ցրուցանուած այդ զանազուած թափաղ զէպի մօր է որ կը դիմէ. մօթ է այս հարցին պատասխանը. յոյսի նշոյնները՝ զորս ինքզինքնուս կը բռնադատենք, ու զուցէ երբեմն կը բռնազրօսենք նոյն իսկ ականամայ, շրջմոյլի հուրի կայծեր են կարծես որ գիրենք ծնող ճահիճը միայն կրնան լուսաւորել։ Ոչ ոք կ'անգիտանայ թէ ազգայնականութեան ուխտը՝ սրտին խորը, կամ դրօշ մը՝ ի ձեռին, ամէն հայ հատուած, ուր որ հողմակած է զինքը շար բախտը, անհուն ճիգ կ'ընէ այսօր իր ազգային ինքնապահպանութեան համար, բայց չենք կրնար իրար ապիկցութեանց դէմ հոտանքն ի վեր նաւարկութիւն մը մինչև ե՞րբ կրնայ տեսնել Ահա՛ Եւրոպայի և Ամերիկայի հայազաղութիւնները. ասոնցմէ վերջիններուն մէջ օտարացուածութեան հարցը կ'ազդուած է արդէն. թերթերը, որոնք ազգութեան և լեզուի առմանն ապահով պահպանակներն են հայրենիքէն դուրս, ստիպուած են արդէն անգլիէական կամ համար. իսկ Եւրոպականները, ուր Ամերիկեան Հայութեան փիճակային և ժողովրդական հարգման պայմաններն ալ կը պակսին դեռ, տարբեր բախտի չեն կրնար հանդիպել ուշ կամ կանուխ։ Գաղութները կ'ապրին՝ պահելով իրենց ազգային նկարագիրը, երբ մայր Հայրենիքին հետ մշտական յարաբերութեան մէջ են արտագաղթի և ներգաղթի հոսանքներով. երբ այլևս չկայ վերջինը՝ Մայր Հայրենիքը, կը վտանգուին առաջինները։

Այդ դժբախտութեան ամպը չէ՞ որ արգէն սկսած է մթազնել երկինքը Կ. Պոլսոյ Հայութեան. քանի որ չկայ այլևս իր թիկունքը, գաւառը, ուսկից կը ստանար ան միշտ գինքը նորոգուած թարմութեան մէջ պահող ոյժը: Գալով ասիական և ասիական մեր միւս գաղութներուն, ծառօթ է թէ այդ տեղերուն մէջ փոքրամասնութեանց վերաբերմամբ հետզհետէ ընդհանրացող մտայնութիւնը ինչի՞ր սահմանուած է յանգելու և վերջոյ:

Վիրաւոր է ազգային կրթութեան գործը — Յարգանք միայն կը պարտինք անշուշտ այն զեղեցիկ և յաճախ ուժեղ ջանադրութեանց համար, որոնցմով ազգային իշխանութիւններ, միութիւններ, ընկերակցութիւններ և մասնաւորներ եզրկատար, իրաւանանի, Սիւրիոյ, Իրաքի, Իրանի, Յունաստանի, Պալեստինեան երկրներուն մէջ և մինչև Հնդկաստան, ոմանք արգէն վաղուց և ուրիշներ վերջերս աւելի սեւեռուած ուշադրութեամբ կ'ընեն իրենց կարելին՝ կանգուն պահելու համար հայ կրթութեան գործը: Պէտք չէ մոռնալ, սակայն, թէ այդ երկրներէն շատերուն մէջ կապակցուած հայ գաղութները, կրթական գործին մէջ, ուղղտակ կամ անուղղակի, Պոսէն է որ կը ստանային ուղղութիւն և օրինակ. Պոսէն՝ որ այլևս հայկականացած իր գիմպօլիմովը, եւրոպական մշակութիւն հետ իր սերտ առնչութեամբը, ազգային կրթութեան հնդկանաւոր դէմքերուն ներկայութեամբ իր մէջ, և շատոնց օրինականացած վարչութեամբը իրական կեդրոնի մը դիրքը չինած էր ոչ միայն բուն իր շրջանակին՝ այլ նաև այդ շրջանակէն դուրս գաւով կապուած գաղութներուն հանդէպ: Հիմակ որ, պահ մը ենթադրելով իսկ թէ այդ առաւելութիւններէն դեռ շատ բան կը պահէ իր վրայ, ա'լ ի վիճակի չէ ան վերջապէս իր ազդեցութիւնը տարածելու գէպի գաղութները, այս վերջիններուն համար, կրթական ուղղութեան կեդրոնացումի տեսակետով գէթ, գրկանքի և հետեւաբար տկարացումի պատճառ մը չէ՞ միթէ անիկա:

Բայց կայ տակաւին ուրիշ պարագայ մը. պատերազմէն դեռ քիչ առաջ, կարգ մը գաղութներու կամ թեմերու մէջ, զոր օր. եզրկատար, Սիւրիա, Իրաք, Եայլն, ուր տեղական լեզուն ընկլուզիչ վօրութիւն մըն էր փոքրամասնութեանց առջև, հայ դպրոցը՝ իրեն ազգային գործոն՝ գլխաւորապէս պաշտօն ունէր ամենէն աւելի հայ լեզուին ուսուցումովը զմտադրել օտարացուցիչ այդ ազդեցութեան. հիմակ սակայն, որ, ամէնաբանութեան անկաւոր քառասուրբութեամբը հանգանակներու, բոլոր այդ վայրերուն մէջ, հայ դպրոցները, տեղացի հայ աշակերտ հայ երկրական քաղաքացի պատրաստելու ներկայապէս յոյժ արդար պահանջէն տարուած, հայերէնին չափ և նոյն իսկ անկէ աւելի՝ տեղական լեզուն, և նոյն համեմատութեամբ երկրին զբաղանութիւնն ու պատմութիւնը ուսուցանելու պարտականութեան պիտի լծուին, ա'յս իսկ պատճառ մը պիտի չըլլա՞յ միթէ որ հայ կրթութեան գործը աներկեան նուազումի ենթարկուի նոյն այդ գաղութներուն մէջ, ուր արգէն մեր դպրոցները ո'չ այլ ինչ և են ընդհանրապէս բայց եթէ տարրական կամ բարձրագոյն նախակրթարաններ, աշխրեքն աշխարհի հաստատութիւններ, որոնց մէջ ժողովուրդի մը մատաղ սերունդը առաւելագոյն սակով իր ազգային կրթութեան սնունդովը կապուելու և գորանելու համար պէտք է ունենայ լայն ժամանակ և լայնագոյն պատենութիւններ:

Բայց կարելի՞ է խօսիլ հայ կրթութեան մասին և չիշել գէթ Թուրքիոյ հայական և հայաբնակ գաւառներու բազմահազար, այժմ, աւա՛ղ, անգոյ վարժարանները, որոնց մէջ, իրեն անմեղութեան խայտանքով լի փեթակներու մէջ, հայ մանկութիւնը հայրենական քաղցրութեանց մաքուր միջրը կը գործէր, և Ֆրանսական միսիոնարութեանց և ամերիկեան բազմաթիւ կրթարանները, որոնցմէ ռմանք մրցումի ոգին խթանելով մեր մէջ, և շատեր, իրենց ծաւալած ուսման և զարգացման արդիւններովը, քիչ նպաստ չէ որ բերին հայ կրթութեան գործին: Աչքիս առջև է մեր գաղութներու քաղաքական դպրոցներուն պատկերը, բայց երբ միտքս կ'երթայ անկարկուած այդ անթիւ դպրոցներու աւերին, հայ կրթութեան գործը ինչի՞ դեռ կը թուի, ներկայիս մէջ, արիւնաքամ կմախք պատկեր մը: Ի՞նչպէս չդնել հոս՝ կոտորած հին հայ թագի մը պատկերին ներքե զրուած սա խօսքը. «Ջուր արտառուաց՝ աչացս ո'վ տայ . . .»

Վերաւոր է նաև, պէտք կ'մ'յ արգեօք ըսելու, հայ գրականութիւնը և մշակոյթը: Ինչ որ այս երկու բառերու խմաստը կը ձգտի հասկնել, անհասկնալի է ինքնին առանց սեպհական հայրենիքի մը մէջ բնականորոշած կամ հայրենական խելալով միշտ ապրող ազգի գաղափարին: Բուն գնչուները չունին այդ երկուքէն ո՛չ մին և մ'չ միւսը, որովհետև ո՛չ ազգ են և ոչ հայրենիք ունին:

Թո՛ղ չ'առարկուի՝ մեր այս նկատողութեան իրբեւ պատասխան մատնաշուեցով գրական այն առոյգ փթթումները, որոնք արգարե կ'երեւին կարծես ամէն օր դէս ու դէն, Հայ Սփիւռքին մէջ, հանդէսներու եւ լրագրութեան եւ երբեմն հրատարակուած ուրոյն հատորներու միջոցաւ: Այդ ամէնը, սկսնակ կամ արդէն կազմուած և մեծարեւոյթ գրագէտներ, վերջինները ամենամեծ մասամբ ծնունդն են այն շրջաններուն՝ զորս կ'ողբանք այսօր, իսկ առաջինները՝ մասամբ անոնց շունչին տակ կազմուած եւ մասամբ իրենց ներշնչումը մեր օրերու եղբրական իրագրածութիւններէն քաղած տաղանդներ են: Որ եւ է գրականութիւն եւ մշակոյթ, իրբեւ արտայայտութիւն իր ժողովուրդին հոգւոյն եւ կենսքին, իրենց սնունդը կը ստանան այդ ժողովուրդին բարքերէն և պատմութենէն: Երբ կը խորթանան այդ բարքերը օտարութեան մէջ և կը սկսին կորսնցնել փրկենք բնիկ ինքնութիւնը, երբ պատմութիւնը, օտարութեան մէջ, իրբեւ իր շրջանակէն հանուած և հեռացուած հայելի մը, կը դադրի ցոլացնել իր ժողովուրդին կենսքը, անոր երկինքն ու երկիրը, երկուքն ալ հետզհետէ կը դադրին այլևս լինելէ այն հողը, ուր միայն կրնան բուսնիլ և աճիլ գրականութիւնն ու մշակոյթը:

Հայ միտքը չի կորսուի օտարութեան մէջ, (զիտենք պատմութենէն թէ ի՛նչ հայ տաղանդներ — մտաւորական, քաղաքական և զինուորական — փայլած են իրենց ազգէն և հայրենիքէն իսպառ բաժնուելէն ալ յետոյ, նպաստաւորութեամբ հեշտ եւ հաւրուստ պայմաններ, թերեւս նոյն իսկ աւելի կ'արժեւորուի. բայց կը դադրի հայ ըլլալէ, եւ հող և գոթախոտութիւնը, որ երբ անձի մը կամ քանի մը անհատներու վրայ միայն կը պատահի՝ կորուստ մըն է սոսկ, իսկ երբ համայնքի մը կամ ազգիին ստուար մէկ զանգուածին կենսքին մէջ տեղի ունենայ, աղէտք է և կործանում: Վախ կայ որ, եթէ հրաշք մը չիբականանայ՝ մօտենանք այդպիսի վիճակի մը:

Այս պահիս կենսքն մէջ կազմուած նոր տաղանդներ կրնան՝ դեռ ինչեւ կէս զար աւելի՝ բազմաւայ Խոնոյն իսկ գեղեցկաւայ. ի վերջոյ անոնք պիտի նմանին թաղարներու մէջ բուսած կամ ջերմոյներու մէջ հասած տունկերու, որոնք մինչև վերջը չեն կրնար զիրենք ծնող կլիմային բոյրն ու թոյրը պահել, կամ ժայռերու ծերայերէն դուրս ծլած սիրուն ծաղիկներու՝ որոնք հողէն ու անձրեւէն հոն ձեփուած փշուր մը հողի՝ այսինքն իր մէջ հազիւ տարուան մը սնունդ պահող գետնի վրայ զրած են իրենց արմատները: — Թո՛ղ չըսուի պարծեալ թէ անհարկի է այսքան վրդովմունքը, քանի իրենց գոյութիւնը բարեւախտաբար կը պահեն կարգ մը մտաւորական եւ զրական կեդրոններ, որոնք մէկէ աւելի դարերէ ստացած իրենց փորձ ձեռնհասութեամբ և զասականացած ազգայնականութեան ուղղութեամբը երկար առեւ տակալին կրնան սպասուիլ մեր գրականութիւնը. բերդերը, թէ՛ իսկ լի մարտիկներով, ա՛յնքան առեւ կրնան արժէք ունենալ իրրեւ արութիւն՝ ո՛րքան առեւ կ'ապրի ժողովուրդը կամ իր մնայ բանակը, որոնց հաշտոյն, այսինքն թշնամին անոնցմէ հեռացնելու կամ զբաղեցնելու համար է յաճախ որ անոնք կը մղեն կռիւը: Երբ ժողովուրդի մը ֆիզիքական, այսինքն հայրենական և ազգային կազմի գոյութիւնը վտանգուած է, այդ կեդրոնները շուտով կը սկսին մտնել թանգարանական արժէքներու կարգը:

Բայց վերաւոր է մանաւանդ Հայ աւանդութիւնը, այսինքն ժողովրդային անգիր հաւատքն ու օրէնքը, որ անկշռելի արժէք ունի ազգապահպանական տեսակետով: Ինչպէս ամէն մեծ հաստատութիւն, նոյնպէս նաեւ որ եւ է ազգ, մեծ կամ փոքր, չի կրնար պահել իր ինքնութիւնը՝ առանց աւանդութեան: Այն միջնորդուն և ա՛ն՝ որուն մէջ կը խմորուին ապրի մը ցեղական ինքնութիւնը ձեռնարկող ձգտումները: Անոր ծոցէն է որ, իրբեւ նախնական միգամածի մը մէջէն, դուրս եկած են զիւրազանալէպիւր, ժողովուրդ-

ներու քաղաքական կեանքին սպազայ ուղղութեանց այդ նախաքայիները, ու զիցա-
զրոյցները՝ որոնք ցոյց կուտան բնութիւնը եւ իր երեւոյթները մեկնելու համար մէն մի
ժողովուրդի երեւակայութեան ինքնայատուկ ճիգը, կազմելով հնազոյն ստուերագիծը
իր կրօնական նախնական ըմբռնութիւնուն:

Քաղաքագրութեան կեանք ապրելնէն վերջն ալ, ժողովուրդները չեն կրնար թո-
թափել աւանդութեանց ազդեցութիւնը. ան կը մնայ միշտ իրեն տեսակ մը ազգային յի-
շողութիւն, որ ասացուածքներու, սոճերու, հանելուկներու, առածներու, սուսկներու,
երգումի ձեւերու, եայն, ծէսերու, սովորոյթներու, առասպելներու, երգերու, պատ-
մուածքներու, հաւատալիքներու եւ Ֆոլքլորական բազմակերպ արտայայտութեանց մի-
ջոցաւ, բերնէ բերան, սերունդէ սերունդ կը փոխանցէ ցեղին հոգեկան ժառանգու-
թիւնը, տեսակ մը միութեան կապ դառնալով անոր անցեալին ու ներկային միջեւ, ու
մեկնակէտ՝ գէպի ապագան առնուած ամէն նոր քայլափոխի: Բոլոր մեծ ժողովուրդներ-
ուն մէջ ամենէն ամուր բնագոյններէն մին եղած է անոր սէրը՝ Հռովմայեցին, հրնու-
թեան մէջ օրէնքի ըմբռնումը իր բարձրագոյն լիմացումին հասցուցած այդ ժողովուրդը,
աւանդապաշտ էր. հռովմական իրաւաբանութեան ամենէն խոր հիմերէն մին էր ա-
ւանդութիւնը: Այդպէս է այսօր նաեւ անգլիացին. զարմանալի կերպով աւանդապաշտ՝
իր պետական կազմին, իր կրօնական կարգին եւ կենցաղի յետին մանրամասնութեան
մէջ: Այդպէս եղած են մինչեւ այսօր փոքրիկ ազգերը, անոնք մասնաւոր յորոնք իրենց
անցեալը չալկած կը վազեն միշտ գէպի ապագան, ինչպէս մենք: Մեր պատմութիւնը,
գրականութիւնը եւ ժողովրդագրութիւնը անցեալով, այսինքն աւանդութեամբ լեցուած
են բովանդակապէս, որովհետեւ միշտ ունեցած ենք հայրենական կայք եւ ժողովրդային
խմբաւորումած կեանք, ազգային կամ օտար դրօշի ներքեւ:

Այդ երկուքին, մասնաւոր առաջինին մէջ է որ աւանդաւ եւ զօրացաւ աւանդու-
թիւնը, իր կարգին ինքը եւ զօրացելով երկուքն ալ՝ Հայ աւանդութիւնը հզօր եւ հա-
րուստ էր ամենէն աւելի հայ նախահայրենիքին մէջ, Մեծ Հայքը, բուն Հայաստան՝ իր
տաննահինգ նահանգներով, որոնց մէջ կազմուեցաւ Հայութիւնը իրեն ժողովուրդ եւ ազգ,
ուր կազմակերպուեցաւ իրեն ընկերային դրութիւն եւ պետութիւն, ուր ծնաւ ու պահուե-
ցաւ իր զիւցանալէպը, կերտուեցաւ հայերէնը իր բարբառներովն: Եւ ուր քրիստոնէութե-
ան վերջնապէս տիրացաւ ան իր ազգային գիտակցութեան: Աւանդութիւնը հետզհետեւ
ապարացաւ կրիկիոյ եւ Փոքր Հայքի մէջ, որոնք Միջին դարուն նոր հայրենիքները ե-
ղան Հայութեան, եւ թէ՛ բոլորովին չանհետացաւ այդ վայրերուն մէջ, պատճառն այն
էր որ ատոնցմէ առաջինին մէջ իրական եւ դարաւոր եւ վերջինին մէջ, ձեւական եւ ժա-
մանակաւոր պետական եւ եկեղեցական կազմակերպութեանց շնորհիւ հայկական դան-
պուածային համախմբութիւն մը գոյացաւ, բայց անօրարած բոլորովին եւ վատուեցաւ
խաղաղ Կ. Պոլսոյ եւ շուրջի ոչ հայկական դաւաճներու զաղութներուն մէջ, ուր, մինչեւ
Սահմանադրութիւն գէթ, հայը ապրեցաւ, բացի եկեղեցական տեսակէտէն, աւելի
թուրքական քան հայկական ոգիով եւ աւանդութեամբ:

Հիմակ, սակայն, որ Սփիւռքի Հայութիւնը ան հզօրութեամբ է թէ՛ սեպհական իր
հայրենիքէն եւ թէ՛ համախմբաւ բնականութեան առաւելութենէն, ակներեւ է թէ ինչ
բայտ կը սպասէ Հայ աւանդութեան. առ առաւելն երկու սերունդ՝ պիտի առկայծի ան
դեռ օտարութեան մէջ, հայրենական յուշքի եւ կարօտի զգացումներով տռնորոտող Հա-
յութեան քովն ի վեր, կարճ ատենի մը համար՝ քիչ մըն ալ իր սնունդն առնելով թերեւ
այն հատոններէն՝ զորո հայրենակցական միութիւններ եւ հայրենասէր անհատներ յոյժ
գովելի եղանքով սկսած են վերջերս հրատարակել, անոնց մէջ հաւաքելով ու զոսաւու-
րելով ինչ որ հայրենական ժառանգութեանց այդ բաժինին կը պատկանի. իսկ անկէ
վերջ... օտար երկինքներու ներքեւ՝ հայ աւանդութիւնը պիտի ընկուզուի եւ անէանայ
օտարին տեղական թերեւ աւելի ուժեղ եւ ճոխ աւանդութեանց հալոցին մէջ, որպէսզի նոր
հովերուն տակ աւելի տօգունի եւ խամբի, աւանց ատար ալ շուարած այս ժողովուրդը:

Իսինք թէ մեռելներնիս թողել եւ կորուսաններնիս հասկնալէ վերջ վերաւոր-

ները խնամիւռւ պարտականութեան առջեւ ենք այժմ: Ահա՛ վերքերը՝ ինկած վրաւոր մարմիններուն վրայ, յիշելով միայն զխառնրները բացի այն միւս մէկէն՝ որուն պիտի անդրադառնանք ամիսէն ետքը: — Ի՞նչ է դարմանը, որ պիտի մտածուի անոնց բուժուելին համար: Գիտած պատասխանը, զոր ոմանք, եթէ կ'ուզէք շատեր, մէկ շունչով պիտի ուզէին տալ յայտիս հարցումի մը. «Պէտք է Հայաստան զրկել ամբողջ Սփիւռքի Հայութիւնը. իր հայրենիքին մէջ միայն պիտի կարենայ հայը լուծել իր ցեղային ինքնութեան, կրթութեան, գրականութեան եւ աւանդութեան ազգապահպանական հարցերը»: — Կատարելապէս ճշմարիտ պատասխան մըն է անուշտ այս դատումը. ոչ ոք պիտի կարենար առարկել այս մասին. բայց՝ աւելցնել հարկ է անմիջապէս՝ իրիւս գաղապարաբանութիւն լոկ, և ոչ իբր իրողութիւն. ուրիշ բանով՝ իրաւապէս միայն և ոչ նաեւ իրողապէս: Այս իսկ պատճառաւ, չենք համարձակիր առ այժմ շատ խորը միտել այս կերպով դրուած հարցի մը. կը բաւականաննք դիտել տալով միայն որ եթէ Սփիւռքի բոլոր հայերը փափաքէին իսկ երթալ Հայաստան, պիտի գտնէին իրենց աւել քան այսպան լայնօրէն բաց դռն, և պատրաստ տեղ իրենց համար: Եւ յետոյ, այդ երկու պայմանները եթէ գտնէին իսկ իրենց գոհացումը, կարելի եւ արդար պիտի ըլլար միթէ ամբողջովին հաշուարդարի ենթարկել գաղութահայութիւնը, Հայրենիքին օգտին համար նոյն իսկ գործնական պիտի չըլլար արդեօք արտասահմանեան Հայութեան մը մշտական գոյութիւնը:

Ամէն պարագայի մէջ, իրականութիւնն այն է որ գրութեանն մէջ շօշափուած խնդիրը կայ, և, ինչպէս կ'երեւի, պիտի մնայ դեռ երկար ատեն. ու Սփիւռքի առաջնորդող տարրերը, ինչպէս և ամէն գիտակից ազգային երկար ատեն, պիտի չկարենան տակաւին զերծ զգալ ինքզինքնին մեծ ճողին անդունէն, որ սկսած է արդարեւ ճնշել ազգային խղճմտանքին վրայ. զայդ կը ցուցնեն Հայ Մամուլին մէջ մերթ Եւր մերթ այս մասին տեսնուած մասնագոյթիւնները:

Ի՞նչ պէտք էր ընել և չըրինք . . . մենք այս կերպով չենք ուզեր դնել ալլես հարցը. ա՛յնքան կենսական է խնդիրը՝ որ իմաստութիւն կը նկատենք պատասխանաւ տուութիւններ մատնանելէ աւելի՝ պարտականութեանց վրայ ուշադրութիւն հրաւիրել. ուստի և կ'ըսենք. Ի՞նչ պէտք է ընենք որպէսզի արիւնի և մահուան արհաւիրքներէն ճողողարած ազգին այս բեկորները, որոնք ցրուած են Սփիւռքին մէջ, կարենան ապրիլ միշտ իբրեւ հայ, ազգային միասնականութեան նոյն և մի գաղափարին ներքեւ: Վերքերու խորութեան սոսկումը պէտք է չուարեցնէ վսեմ. իրապէս քաջ մարդը նա՛ է որ մահունչափ մտանդին սաստկութեան առջեւ չի կորսնցնիր պաղարիւնութիւնը, և կրնայ արիւնալ, Մազիսարոսի նկարագրած ճնճողակին պէս՝ կռնակն ու թեւերը երկրի վրայ դառնած ու ծրպած ծնգած ոտքերը գէպի փլչող երկիւնքը տնկած՝ պոռալ. «Ուրախ կա՛րեմ զայն առնեմ»:

Այս նշանաբանը պէտք է ըլլայ, ներկայիս, չուկէտը ամէնուս ազգապահպանական գործունէութեան. հարկ է որ սկսինք նուազագոյն կարելիէն, առանց տարուելու մեծագոյն բայց դեռ անկարելի ծրագրերներու տեսիլներէն: Իրատես և ոչ ցնորախոհ. շաւաղգոռնիկ անյապ օտենչը պէտք է թոյլ տանք որ խլէ մենէ այն լաւն ալ՝ զոր կըրնանք տակաւին ունենալ: — Արդ, մեր խոնարհ տեսութեամբ, զոր ուրիշ առթիւ ես քա՛նիցս յայտնած ենք այս թերթին մէջ, և այսօր ալ՝ անոր մէկ ուրիշ էջին վրայ, ցեղային ինքնութեան սկզբունքը կարելի է որոշ չափով իրագործումի մը յանգեցնել, նախ՝ աշխատելով որ ամէն երկրի կամ պետութեան մէջ ապրող մէն մի հայ գաղութ փութեայ կազմել իր վարչաձեւը, շնանալով տեղական օրինաց և պայմաններուն հետ խելացի պատուաճանցումով փրկանաւորել իր ազգային նկարագրերը: Համայնքի մը համար՝ որ և է օրէնք աւելի սպահովիչ է միշտ քան առանց օրէնքի մնալը: Երբ Պալաժեկիան հրատարակուեցաւ, Ռուսահայք և ազգն ամբողջ՝ մինչ և Հնդկաստանի հեռաւոր ծայրերը՝ վերագոյուեցան, անոր մէջ կասկածելով ազգային մեծ փնաս մը. երկար տարիներու փորձին պէտք չեղաւ սակայն, հասկնալու համար թէ ի՞նչ ճշմարիտ բարեք մը եղաւ անկալ

անկազմակերպ արեւելահայութեան համար. ու այսօր մտածողներ կան դեռ թէ ան աւելի օգտակար եղաւ Ռուսիոյ Հայոց համար, քան մեր Սահմանադրութիւնը՝ արեւմտահայութեան համար: Այդ մեծ վէրքին համար կարելիութիւն չենք տեսներ աւելի զրաւ կան դարմանի մը:

Բայց սոսկ վարչական օրէնքով՝ ազգային զիմագիծը չի պահուիր անշուշտ. անկապ կը ծառայէ առ առաւելն զվեղ տարրորոշելու մեր բնական երկրին միւս տարրերէն՝ մեր ինքնութեանը մէջ. օրէնքը կանգնուելիք չէնք ծրարելն ու ճարտարապետական գծերը միայն կուտայ. բուն կառուցումը պիտի կատարուի ամբողջ ժողովուրդին զործակցութեամբը, պահպանելով և մշակելով հայերէնը, հայ դպրոցը, գրականութիւնը, աւանդութիւնը, և այս ամենքէն աւելի ազգային եկեղեցին: Պէտք է այդ նպատակին ուղղուին ամէնքը, միութիւններն ու ընկերութիւնները, հոսանքներն ու կուսակցութիւնները, ուսուցչութիւնը, մտաւորականութիւնը և մամուլը, կազմակերպական աւմէն կորով, ժողովրդական ամէն եռանդ, ու բարեգործութիւն ինքնին, հարուստ ու միջակորեար, ամէնքն ալ լծուին այդ աշխատանքին. մեր քաղաքականութիւնը այդ միայն պէտք է լինի այժմ, մեր հայրենասիրութիւնը ատոր մէջ ամենէն աւելի պէտք է փնտռէ իր գոյութեան պատճառը, մեր բոլոր առաքելութիւնները, ազգային և կրօնական նոյն իսկ, ատով տաքնան ու բեղնաւորուին: Ու այս ամէնը պէտք է կատարուի, լրջութեամբ և ուղղամտութեամբ, առանց վիրաւորելու տեղական դիւրագգածութիւններու երբ երբ այդպէս կատարուին անոնք, յարգանքի միայն կը պարտադրեն օտարները, առանց խռովելու իրենց զգացումները:

Հայ տուններու, հայոց խմբումներու, հայկական հանդէսներու և գումարումներու մէջ և ներկայացումներուն համար՝ հայերէնը պէտք է միայն գործածուի իբրեւ լեզու. մեր մանկապարտէզներուն մէջ՝ միակ, և վարժարաններուն մէջ՝ որոնք առ առաւելն բարձրագոյն նախակրթարաններ կ'ըլլան ընդհանրապէս, տիրող լեզուն պէտք է լինի հայերէնը, աշխարհաբար բայց մասամբ ևս գրաբար անշուշտ, որպէսզի ատաղջ սերունդին սրտին մէջ վաղուց սկսի ծիլի նախնեաց զգացումը. լեզուն, մայրենի լեզուն. զայն ունեցող գերի ժողովուրդները կը նմանին բանտարկեալին՝ որ իբր ձեռքը ունի բանտին բանալին: Դպրոցներու մէջ հայերէնով պէտք է աւանդուի բոլոր դասերը, պատմականներն ու գիտականներն ալ, բացի օտար լեզուներու և բոլորովին միջազգային բնոյթ ունեցող, զոր օրինակ հայկի և անտեսագիտական քանի մը դասերէ: Կրօնքին հետ, ազգին եկեղեցիին պատմութիւնը, գրականութիւնը, մշակոյթը, ինչ որ ալ լինին դժուարութիւնները, պէտք է իրենց աչքառու տեղն ունենան ծրարելն մէջ: Ամէն ազգային տօնի կամ յիշատակի առիթով պէտք է լինին ընդհանուր բանախօսութիւններ, ներկայացումներ և կենդանի պատկերներով տեսարանադրութիւններ, ուսանողներու տարիքին և վիճակին պատշաճեցուած: Այդ ամէնը, կրօնական, դասական և ժողովրդական երգերով միասին, պէտք է ազգային կենդանի միջավայրի մը վերածննդը պարզը, հայագիտութեամբ և հայրենասիրութեամբ լուսաւորուած ազգասիրութեան վառարանները դարձնելով զանոնք, այնպէս որ, օր մը, երբ աշակերտները միկնին անոնցմէ՝ ընթացքին աւարտած, մղուին անոնց նմաններն ու մեծագոյնները փնտռելու իրենց նոր կեանքին մէջ: Ու ատոր համար յաճախ կիրաւորեալ և զիրարայի գտաղբիացքներ և լսարաններ, միեւնոյն կերպով և լայնագոյն չափի վրայ մշակուած ուղղութեամբ, և ընել հարկաւորը, այսինքն վերցնել խրտեցնող բոլոր պայմանները, որպէսզի անոնց կապուին ոչ թէ խմբական կամ հոսանքային շերտաւորումներ միայն, այլ ժողովուրդն ամբողջ և անխտրի:

Թուղթի վրայ արագօրէն տողուած խոհանքներ թող չնկատուին այս խօսքերը. թո՛ղ չըսուի երբեք թէ «Խնչպէս և ինչո՞վ ընել այդ ամէնը»: Այդպիսի աւարկութեան մը՝ միակ պատասխան մը ունինք. — Բայց այդ չէ՞ արդէն որ որոշ և գնահատելի չափով մը կը կատարուի ահա մեր մօտն ու շուրջը, Եգիպտոս, Լիբանան, Սիրիա, և քիչ մը ամէն տեղ, ուր որ բարի անցեալէ մը իշած հասած մարդեր կան իրենց ազգին

ու ապագային հոգն ունեցող, Այդպէս էջեր միթէ որ Կ. Պոլսոյ մէջ, սկիզբէն ի վեր՝ յաճախ, ու յետոյ շարունակ, մինչեւ համախեան սարսափի օրերը, եւ այդ միջոցին իսկ կերպով մը, լրտապէս մշակուեցաւ հայ կեանքը այնքան գեղեցիկ արդիւնքներով, ժողովուրդի և անհատներու նշանադրութիւններով. այդպէս էջ՝ նաև որ դանազան հաշաշտ կամ հայաբնակ վայրերու մէջ, հայ բնաշխարհէն արտաքույ, սոսկ անհատներու նախաձեռնութեամբ կամ սկզբունքով ձեռք բերուեցան նոյնպիսի արդիւնքներ: Իբր այդպիսի՝ մեր գիտացմանքէն ներսի մեզ հոս յիշել Ս. Աթոռոյս հոգեւոյս պատրիարք Դուրեան եղիշէ վարդապետինը՝ Պարտիզակ, Վարան Գերբեքեանինը՝ Անթապ, Մկրտիչ Փորթուգալեանինը՝ Թօքատ, Միհրան Սվանեանինը՝ Պաղտատ, ուր, մինչև ցայսօր, աւմէն ոք իրաւամբ այդ ընտիր հայուն կ'ընծայէ հայ կեանքի մինչև ցարդ շարունակումը: Ինչ հրաշքներ պիտի գործուէին դեռ այսօր, եթէ մեր բոլոր գործօն կուսակցութիւնները, միութիւնները և գործիչ անհատները, մէկ կողմ դնելով իրենց տարեկարծութիւնները, կարենային երկար ժամանակի մը համար — եթէ ոչ ընդ միշտ — զի նազուկ կնքել միմեանց հանդէպ, և բոլորովն ազգին ՄԵՄ ՀՈՒՄՆԻ չուրջը, միասին խորհելու և գործելու համար ի սէր այս դժբախտ ժողովուրդին արկածուած ապագային... Բիւրաւարներ, մե՛ր արիւնէն և հոգիէն, ցանկացին և կրցան մեռնիլ անոր համար: Ինչպէս և ինչո՞ւ չուզենք և չկարենանք ապրիլ մենք նոյնին համար...:

Յօգուտ ցեղային ինքնութեան դադափարին՝ պիտի շուտով հորանային այն ատեն և բարգաւաճէին ոչ միայն հայ լեզուն ու դպրոցը, այլ նաև գրականութիւնը, կենդանի թիկունքը՝ որուն կը յենու երկուքին ալ գոյութիւնը, և տեական գանձարանը, որուն մէջ կը պահարանուի այդ երկուքէն քաղուած ստացուած բարոյական և իմացական հարստութեանց մթերքը: Իսկ եթէ անկարելի ըլլար անհայրենիք այս օտարութեան մէջ շարունակել հայ աւանդութեան մշակումը, կարելի պիտի ըլլար սակայն անկորուստ պահել դէ՞պէ անցեալի փշրանքները, գրաւոր յիշատակարաններու մէջ ամփոփելով, դասուորելով և ուսումնասիրելով — ինչպէս այնքան զնահատելի նախանձախնդրութեամբ կատարեցին կարգ մը բանահմուտ և ձեռնհաս մտաւորականներ՝ Բալուի, Մարաշի, Կեսարիոյ և այլնի մասին — ինչ որ կը մնան դեռ այդ ազգային ժառանգութենէն՝ ապրող սերունդին յիշողութեան մէջ:

«Ողջ ենք, քանի չեն մեռած տակաւին մեր մէջ միտքն ու կամքը, այսինքն կրնանք ապրիլ իբրեւ ազգային հաւաքականութիւն, անհայրենիք ցրուածութեան մէջ իսկ, մեր ճակատագրի բեռաստղին ակնկառոյց, ցորչափ չենք կորսնցուցած մեր իտէալին խորհուրդը և ազգային գիտակցութիւնը»: Երազատեսի աղճատանք չէ այս, այլ իւրաքանչեւութեան պատգամ: Այսպէս խորհեցան և գործեցին երկու նշանաւոր ազգեր, մէկէ աւելի կողմերով նմաններ մեզի. արիական Փարսին և սեմական Հրեան. երկուքն ալ վըստարուած իրենց հայրենական բոյներէն, հայածական և բազմասան՝ երկար դարեր, մին մինչև ինդոսի գետաբերանը և Սէյլան, և միւսը ի սփիւռս տիեզերաց. երկուքն ալ, սակայն, հետզհետէ աւելի հզօր՝ գործունէութեամբ և կեանքով, և հարուստ՝ տնտեսապէս և հոգեպէս, առարկայ եղած ամենուն երբեմն թերեւս նախանձին, բայց միշտ հիացման:

Կ'ապրին այսօր այդ երկու ազգերն ալ, մին՝ օտարութեան մէջ այլևս գրեթէ յաւերժացած, բայց իր ցեղային ինքնութեան առանձնայատկութեանց միշտ հոգածու, տէր՝ իր նախնեաց լիզուին, տոհմիկ բարքերուն, ընտանեկան կարգուստարի, նոյն իսկ հազուադէպ ու տարադին, թէև արտաքինապէս գերազանցօրէն նըրացած՝ իր արարեբերութեանց և գործառնութեանց մէջ, արթուն վաճառական, պարկեշտութեամբն ու հարպիկուսութեամբը համաբաւար, իրենց մօտաւոր ու հեռաւոր արեանակիցներուն վերաբերմամբ իրենց լայն հոգածութեամբը ճանչցուած ամէնքէն, և իրենց խաղաղ, օրինասէր և ժրի կեանքին համար սիրուած ամէնքէն և հովանաւոր պետութիւնէն. իսկ միւսը՝ գրեթէ նոյն առաւելութիւններով, բայց աշխարհի չորս հովերուն ցրուած քսան գաղերէ ի վեր, միշտ կառուած իր ազգային իտէալին, մինչև վերջ հայածուած, առանց սակայն բնաւ կորսնց

ցընելու իր յոյսն ու հաւատքը իր ազազային մասին, հարուստ՝ աշխարհի տնտեսական կեանքին ի հարկին ուղղութիւն տալու աստիճան, հարուստ նաեւ՝ իր ծոցէն ելած բազմաթիւ դիտուն և իմաստասէր միտքերով:

Բայց ինչ որ այդ երկու ցեղերը իրենց հողոյն խորքին մէջ այնքան նման կ'ընէ իրարու, ուժգին այն փարուժն է որով անոնք անբաժան մնացած են միշտ իրենց ազգային կրօնքէն և անոր դաւանական գրութիւնէն: Անոնք խուճապահար խոյս տուած են իրենց հայրենիքէն, իրենց հետ տանելով մին իր Զենտափետան՝ անշէջ կրակին պաշտամունքովը, և միւսա՝ իր Աստուածաշունչը, անշէջ մորենիին մտածուսովը: Ու այդ երկու Գիրքերուն, անոնց բովանդակած խորհուրդին հովանիին ներքեւ, այսինքն իրենց կրօնքին, իրենց սեփական հաւատքին շնորհիւ է որ կարող եղած են մշակել իրենց ցեղային յատկութիւնները և պահել իրենց տոհմային ինքնակացութիւնը: Ոչ միայն օտարներուն տպաւորութիւնը՝ այլ իրենց իսկ խոստովանութիւնն է այս . . .

Ի՞նչ թելադրական օրինակ՝ կեանքի ու ճակատագրի շատ կողմերով մեզի հանգէտ այդ ժողովուրդներէն մեզի մատուցուած՝ մեր ազգային գոյութեան ամենէն ճշգնաժամային և բախտորոշ այս օրերուն — Բայց ինչ որ պիտի կարենայինք մենք այժմ առնել անոնցմէ իրեւ օրինակ՝ միթէ մեր ազգային բարոյական և նոյն իսկ ֆիզիքական կեանքին օրէնքը չէ՞ եղած սկիզբէն ի վեր ու մինչեւ այսօր: Եկեղեցին չէ՞ր որ կապ մեն մեր մէջ մեր ազգային դիտակցութիւնը, ան չէ՞ր որ մեզի տուած մեր գիրքի ու գրականութիւնը, մեր պատմութիւնը, մեր կրթական եւ հասարակական կեանքին հիւմերը, մեր օրէնքն ու կանոնները. իրով չէ՞ որ պահպանուեցան մեր մէջ ազգային արուեստն ու մշակոյթը, և այս ամէնը՝ ոչ միայն երբ յաճախ ունէինք մենք մեր քաղաքական կեանքը, այլ եւ երբ յաճախագոյն կամ երկար ատեն կորուսինք զանոնք, ու ոչ միայն մեր բնաշխարհ հայրենիքին՝ այլ նաեւ ու անաւանդ տարաշխարհիկ օտարութեան մէջ: Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ երկրաւոր սահմաններու մէջ չլ պարփակուած գաղափարական հայրենիքն է ազգին, դեռ մինչեւ այսօր. առանց իրեն, շատոնց կորսուած անյայտացած պիտի ըլլար ժողովրդային կեանքի ամէն ոյժ և թիւ, որոնք դուրս ելան կամ նետուեցան հայրենիքէն, անցեալին մէջ, դժուարին և դժխեմ պարագաներու հարկադրանքին տակ. հարկ չկայ զիմիշտ հոս պատմութեան տխուր վկայութիւններուն այս մասին:

Առաւել քան որ եւ է ատեն այժմ՝ անոր գաղափարն է միայն որ պիտի կարենայ դարձել խմբել, գասաւորել և կազմակերպել ազգին հոգեկան և ֆիզիքական գոյութիւնը կենսաւորող քայքայուած մասերը. անոր, այս իրապէս ժողովրդական եւ լայնախորհ Հաստատութեան հովանիին ներքեւ է որ պիտի կարելի ըլլայ օտարութեան մէջ առաւելագոյն չափով նորէն ոգեւորել հայութեան կրթական եւ գրական կեանքը, մշակոյթն ու աւանդութիւնը, ազգին վերականգնումին այդ անհրաժեշտ տարրերը:

Այս է բովանդակ ազգին հասարակաց զգացումը և հանրային համոզումը: Հայ Եկեղեցւոյ այժմ եւս դեռ կատարելիչ դերին մասին ոմանց կողմէ ցուցուած թրեհաւատութիւնը կամ վարանքը, անարդար և անճիճղ, հետեանք է կ'ս' օտար հովիւէ քամուած ազդեցութեանց ակամայ հետեւողութեան, եւ կ'ս' անտարբերութիւնէ ծնած անհակցողութեան. անոնք որ այդպիսի վերաբերմունք մը կը հրապարակեն անոր հանգէտ, լաւագոյն ծառայութիւնը պիտի մատուցանէին անոր և ազգին, եթէ, փոխանակ հարուածող քննադատութեան և եղբիւրդի, սիրով խմբուէին իր շուրջը և զգօն մըտադրութեամբ ըսէին և ցուցնէին միայն թէ իրերու ներկայ գրութեան մէջ ի՞նչ ընել հարկաւոր է զայն աւելի պատշաճեցնելու ազգին կենսական կարիքներուն:

Միակ բան մը կայ որ հշմարիտ է. ցեղային ինքնութեան միւս գործօններուն պէս՝ ա՛յն եւս վիրաւոր է այսօր ծանրօրէն: Թշնամին, Հայ Եկեղեցւոյ՝ հայ ազգային ինքնակացութեան գործին մէջ ունեցած արժէքին կարծես շատ աւելի իրազգած քան զմեզ, ռւսգիրն զարկաւ անոր. երկու հազարէ աւելի եկեղեցիներու և վանքերու փնացումը և

շատ աւելի թուով եկեղեցականներու մահացումը հայրենիքին մէջ և անկէ դուրս կրնայ խորհուրդ թէ ինչ զօրութիւն հանեց հեռացուց անկէ: Վերաւոր է, կոտորեցան իր ճիւղերէն շատեր, ճիւղատեցաւ կեղեւը իր բունին վրայ: Կ'ընդունինք այս դժբախտ իրաւանութիւնը. պէտք է ընդունել նաև սրտապնդիչ սա սքանչելի իրողութիւնը՝ թէ առողջ են ծառին արմատները, վասնզի կենդանի է իր մասին ժողովուրդին հաւատքը, որմէ միայն կ'առնուն անոնք իրենց ոյժն ու անունը: Երեսօրհանին մէջ նոր հայ գաղութ մը կազմուած պարագային իսկոյն եկեղեցի մը ունենալու փոյթը, զոր կը ցուցնէ ամենաւերջ մեր ժողովուրդը, և տակաւին քիչ առաջ կատարուած հոյակապ բարիարարութիւնը յօգուտ եկեղեցւոյ, փաստն են այդ ճշմարտութեան:

Պէտք է խոնարհիլ այս ճշմարտութեան առջև թէ ողջ է Հայ եկեղեցին, վասն զի չէ մեռած Ազգը: Շատ բան կորսնցուց ան իբր ոյժ և իբրև թիւ. բայց քիչ չէ նաև այն ինչ որ իրեն կը մնայ դեռ Աստուծով. իր կեանքը նախ՝ յանձին հայ ժողովուրդին, իր միտքը՝ յանձին հայ մտաւորականութեան և կրթութեան. իր սիրտը՝ յանձին բոլոր միութեանց և կազմակերպութեանց, որոնք կը խմորեն ոգի և եռանդ ազգասիրութեան, իր կամքը՝ որ կը յայտնուի ամենուրեք պարկեշտ աշխատութեան այն թափին մէջ, որով կը մղէ հայրն ու պատիւին կոխը՝ չնչնուող իր արքմութեան մէջ ալ քաջ և լուրջ հոգւով, և իր տնտեսական վիճակը՝ ոչ միայն յանձին մեծատուններու որոնք գիտեն տալ, երբ ուզուի իրենցմէ ըստ արժանւոյն, այլ մանաւանդ հանրութեան, որ տուած է միշտ, ու հասած ամէն պէտքերու:

Այդ բոլոր ոյժերը և տարրերը պէտք է ամէն տեղ դասաւորել «Հայ եկեղեցական իշխանութեան» կամ «Հայ եկեղեցւոյ կրօնական Հասարակութեան» տիտղոսին տակ. տիտղոս՝ որով միայն պիտի կարելի ըլլայ ճանչցնել Հայութիւնը ամէն երկրի մէջ, իբր ցեղային ինքնութիւն: Այդպէս է արդէն ցարդ ան, իրապէս և իրաւապէս, ուր որ ունինք կազմակերպեալ հայ գաղութ, և այդպէս միայն կը խորհինք թէ հնար պիտի ըլլայ կազմակերպել այլուր ևս, ուր որ նոր ենք հաստատուած:

Այս է մեր տեսութեամբ և համոզմամբ Մեծ Հոգին եթէ ոչ ամենաբաւական, բայց լաւագոյն, մեծագոյն և ապահովագոյն դարմանը:

Սփիւռքի մէջ Հայ ազգութեան պահպանումը՝ Հայաստանեայց եկեղեցիով միայն:

* * *

Ի Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Որովհետեւ Մայիսի ամսագրութիւնը այս տարի զուգարդիպեցաւ Հին Տոմարով Ջատկի ասոնական օրերուն, Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը, 1937-1938 տարեշրջանի պիտածէն նկատի առնելու համար, կարող եղաւ զուամարտել Յունիսի 15, 16, 17 և 21ին, և միայն չորս նիստերու մէջ ինչ ինչ փոփոխութիւններով վաւերացուց զայն: Այս պատճառաւ՝ Ս. Պատրիարքը իր տարեկան ճառը պիտի արտասանէ յառաջիկային, երբ Ընդհանուր Ժողովը ի մօտոյ դարձեալ զուամարտել, Տնօրէն Ժողովոյ անցեալ տարւոյ համարատուութիւնը առնելու համար: Կրնանք կանխել, սակայն, յայտնելու համար ի գիտութիւն հանրութեան թէ, հակառակ որ՝ անցեալ տարւոյ պաղեստինական դէպքերու հետեանք եղած ընդհանուր զործարգուին պատճառաւ՝ մեր Երուսաղէմի և Յուպպէի կալուածներուն կարևոր մէկ մասին վարձքերու զանձումը կարևոր մասով դեռ կը մնայ առկախ, անցեալ տարւոյն մէջ կարելի եղած է լաւ հակաշէշուած մատակարարութեան մը շնորհիւ, 8,500 ոսկւոյ չափ նուազեցնել մեծ պարտքը, որ, այսպէս, ի սկիզբն տարւոյս 81,000 իլլայ իլլայ՝ նախնական 100,000էն. ու, նոյնպէս, կարելի եղաւ 10,000 ոսկւոյ մօտ շինարարութիւն մը կատարել:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԿԵԱՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅ ՏԱԳՆԱՊԻՆ ԽՈՐԲԸ(*)

— 0 —

«Աս Եւք լոյս աշխարհի . . .»
(ՅՈՒՆ. Ը. 12)

Յետ պատերազմեան սերունդը կը տառապի. և այս՝ իրականութիւն մը ըլլալէ աւելի բան մըն է։ Այդ տառապանքը սակայն ֆիզիքական և բարոյական ըլլալէ աւելի մտաւոր է. մարդկութիւնը կը տառապի իրերամիտք և իրարընդդէմ գաղափարներու հոծութենէն։ Ի զուր քաղաքագէտներ, տնտեսագէտներ և բարոյագէտներ կը բազմապատկեն իրենց խորհրդակցութիւնները, և դարմաններ կ'առաջարկեն. առնոց բոլոր ըրածը ժամանակաւոր և խաւաւսիկ է, և մահաւորած հիւանդիկն տառապանքները երկարածգելու փորձեր միայն։ Քիչ անգամ լլըթօն կը մտածուի թէ ուրիշ կ'ածանցին մեր օրերու տառապանքը շինող այս չարիքները, որոնք տեական ու հիւանդագին ըլլալու չափ կը յամարին, ստեղծուող դժոյզակ ներկայ մը, և տխրատեսիլ ապագայ մը։ Եւ սակայն աշխարհը քիչ անգամ լլըթօն կը մտածէ իր ճակատագրին առջև, ապրիլու համար ներկան ապագայի հաշուոյ։ Մինչև որ աշխարհը տառապեցնող չարիքներու արմատները չհետազօտուին, մինչև որ հիւանդ մարդկութեան ախտանշիչը չգտնուին, ապարդիւն պիտի մնան բոլոր խոստումներն ու յոյսերը։

Քսան դարեր առաջ նոյն էր վիճակը մարդկութեան. աշխարհ կ'օրօրուէր յոյսերով, և կը տառապէր մեղքերով։ Ոչ ոք կար այդ տառապանքը ամօքող, մարդկութեան խոցերուն զինի և ձէթ առաջարկող։ Դարեր եկեր ու անցեր էին իրենց մութ սարսուռով և արցունքով, և մարդկութիւնը իր կուրծքին սեղմած իր վէրքը տառապեր ու լուր էր երկար։

Իսխոտորոշ և լուսաւոր օր մը սակայն, նաչարէթցի ատաղձագործի մը գաւազը,

գտաւ մահամերձ ու տառապող մարդկութեան վէրքերուն իրական սպեղանին։ Քաղցրաբարոյ և զթաւատ՝ ան մօտեցաւ չարչարուող մարդուն, շօշափեց անոր կեանքը իր ֆիզիքական ու հոգեկան կարելիութիւններուն մէջ, ունկնդրեց անոր հեքոտ շունչին, և խորունկ արգահատանքով տեսաւ որ մարդկութեան սիրտը ախտաւորուած՝ և անկանոն կը զարնէր, բայց մահացու ոչ լինչ գտաւ հոն. ընդհակառակն այդ հեռապառ սիրտը տակաւին շատ երիտաւար էր, ապագայ հերոսական մեծ խոյանքներու ատակ. այլ միտք էր թունաւորուած՝ սխալ և արտառոց նախապաշարունակով և գաղափարներով, որոնք իրենց դարաւոր ժանգն էին դիզեր մարդուն մէջ, վերածուով իր ոսկին կապարի։

Մարդկութեան ցաւը նոյն է այժմ. մեծագոյն սխալը, ընկելու համար միակ սխալը, կը կայանայ Յիսուսի մահանշնչածին մէջ, ներկայ մեծագոյն տագնապը գաղափարներու տագնապն է, որոնք այնքան արագ կը յղանան՝ ապա վիժելու համար, և որոնք սակայն իրական Բաբելոնի մը վերածել կը սպառնան կեանքը, որ տակաւանիմաստ և անըմբռնելի կը դառնայ. և ասիկա անոր համար՝ վառիկ թունաւորուած է մեր միտքը, և ճիշդ չի գործեր, և ուղիղ չի գիտեր։

Եթէ ուզէինք երագ տեսութեամբ նըկատի առնել մտաւոր, բարոյական և ընկերային մարդերուն մէջ իբրարու այնքան նըման բայց իրերամիտ գաղափարներու կռիւը, հիւրին պիտի ըլլար ըմբռնել թէ ինչո՞ւ համար աշխարհի տագնապին զլխաւոր պատճառը գաղափարներու պայծառ է։

Գաղափարներու առաջին շերտաւորումը կը սկսի քրիստոնեայ աշխարհին մէջ, բաժանելով զանոնք նախ երկու յատկանշական խումբերու, հաւատացեալներ և ոչ հաւատացեալներ, որոնցմէ մէկուն համար իրականութիւնը հոգին ու գաղափարն է, միւսին՝ լոկ նիւթը. և մտածողութեան այս զոյգ տարակարծութիւնները կը բաւեն խըրամատելու և աստիճանադիւրելու զանազանութիւնը իրերահաճած գաղափարներու։

Յետոյ, եկեղեցւոյ ծոցին մէջ հարիւրներու հասնող յարանուանական խմբակցութիւններ, անոնցմէ իւրաքանչիւրը նոյն Աւետարանին և նոյն ճշմարտութեան նկատ-

(*) Այն քարոզն է, զոր Տ. Եղիշէ Վրդ. Տէր-տէրեան խօսեցաւ Մայր Տաճարին մէջ, անցեալ Մայիս ամսոյ 23 Կիրակի օրը։

մամբ ունի իրեն յատուկ և միևնույն տարբեր գտնելու և մտածելու կերպը: Սխալ անկիւններէ դիտուած անձնական և հասարակական այս եսասիրութիւններն ու չլուսաշունչ բնազդները, խորհուրդայն ունակութիւնը, ալլամբեր տալ մոլորանքը, յաւանքս կը տարանջատէ մեր հողինքը հասարակայն նոյն ճշմարտութիւններէն: Եւ մարդկային այս նկատումը միայն կը բաւէ ստեղծելու քառու կեանքին: Տխուր է անհամբար շիւս և անձնակերպոն հողներու այս բաւելունը, անձէն գէպի անձ այս յոռի շրջանը գերագոյն լոյսի շառաւիղներէն դուրս: Տխուր է տեսնել կեանքի ալեկոծումին մէջ մարդուն լուսագոյն կէսի, հողին, այս նաւարակութիւնը դարձուած խաղաղութուն գիւմաց, և այս բոլորին արգասիքը թիւր գաղափարներու և եսասիրութեան մէջ պէտք է որոնել, նիւթի ու աշխարհի ճամբով յաւիտեանական կեանքի մը գաղանցանք, շատերու միակ իմաստութիւնը այս կեանքին: Գաղափարներու նոյն տագնապը նաեւ ընկերային կարգերու և օրէնքներու մէջ: Դրամատիքական և ընկերվարական վիճակներէն և գաղափարներէն առաջ եկած կեանքի և գաղափարի չբարատումները ստոյգ ապացոյցներ են ասոր:

Նոյնն է պարագան բարոյական և իմաստասիրական մարդերու մէջ. նիւթի և գաղափարի, պարզականութեան և իրաւունքի, ծանօթ և զեկավարող ոյտի մը և անստոյգ զիպուածի իրերամբեր գաղափարներու թոհուրդն է որ կ'իշխէ: Որովհետեւ գաղափարները տեսակ մը ներշնչումներ և խթաններ են կեանքին, որ կ'ը վաղեմ և կը խմորեն միւր անձը և կ'առաջնորդեն զայն այն յարացոյցներուն սրուն կը պատկանին իրենք: Գաղափարները իրականութիւններ են ապագային, և լոյսեր կեանքի մեր քայլերուն: Հետեւաբար ազատելու համար թիւր և ծուռ գաղափարներու չարիքներէն որոնցմէ կը ստուապի մարդկութիւնը, պէտք են մեզի ճշմարիտ գաղափարներ՝ մեր բնութեան և ճակատագրին համաձայն, որոնք ըլլան ճիշդ, վսեմ, վստահ և աստուածային: Եւ այդ գաղափարներուն շտեմարանը Աւետարանն է, որ օր մը այնքան անուշ և յստակ պատգամեց՝ մարդոց եղբայրութեան և Աստուծոյ հայրութեան տիեզերական և գերազանց իրա-

կանութիւնը, զոր երբեք աշխարհ լսած չլար: Վասնզի մինչև որ չմեռնի ազգերու զոռոգութիւնն ու ինքնասիրութիւնը, մինչև որ չմեղմանայ անհատներու մէջ եսասիրութիւնն ու նիւթապաշտութիւնը, ոչինչ կ'իրականանայ: Նիւթապաշտութեան և եսասիրութեան մէջ տեղ չունին վսեմն ու զեղեցիկը, յաւիտեանականն ու աստուածայինը: Աստուծոյ հայրութեան և մարդկային եղբայրութեան Աւետարանը միայն կրնայ լուսաւորել մարդկութեան ճակատագիրը: Որքան որ տեւեմ գաղափարներու այս ներհակութիւններն ու մոլորանքը, ոչինչ կըրնայ յաւերժեցնալ: Հեղուները խառնուած են այժմու աշխարհին մէջ, վասնզի մարդը հեռացած է ճշմարտութենէն, Աստուծոյն և աշտարակը, այսինքն մարդկային քաղաքակրթութեան շէնքը անկատար պիտի մնայ, եթէ Աւետարանի լոյսը չիշխէ միտքերուն: Եւս եմ լոյս աշխարհի, որ վայ գէկի իմ ընդ խաւար մի՛ գնասցէ, այլ ընկալցի զլոյսն կենացոյ: Ի՞ դուր գիտութիւնը, և մեր օրերու իմաստութիւնը եղբայրացած՝ կը փորձեն իրենց միջոցներով հասնելու գերագոյն այդ իսկութեան թափանցումին. երկուքն ալ անպօր են գէպի այդ գաւառները թե բանալու. առանց Աւետարանի լոյսին, այսինքն առանց երկնքի օժանդակութեան, մարդը չի կրնար լոյսի վերածուիլ, լոյսի ուղիով գառնալու: Լոյսի աւազանին: Տխուր բան է փոքրկացիներ, մարդկայնացիներ և մեր չափերուն իջեցնել Աստուածութիւնը, ինչպէս կ'ընեն մեր օրերու մարգարէները, վասնզի չեն կրնար տեսնել աշխարհի կնոյ լոյսին մասլլ գեղեցիկութիւնը, ջրակի մը պէս բռնուած մեր ողբերգութեան վրայ: Վասնզի չեն ուզեր նետուիլ այն լաստը որ մեր դիւրաբեկ մարմինը իր խորունկ էութեամբ պիտի տանի լոյսի ուղիէս: Նին, խաղաղութեան ու սիրոյ ծիրանի գօտիին ներքեւ: Ով որ իր հողին կը բանայ այդ լոյսին, երկինքը փոխադրած կ'ըլլայ իր մէջ: Սիրել լոյսը, փնտռել զայն, վստահի անոր՝ խաւարը հալածել և կ'ըսէ մեր Նաւիկացին. զի լոյսը նոյն ինքն Քրիստոսն է աշխարհի խաւարին մէջ անշէլ կոթորեւած:

Ձեռք կրնար հաւատալ մեր օրերու կեղծ մարգարէներուն, որոնք խաղաղութիւն և երջանկութիւն կը խոստանան աշխարհին, և անիրական երազներով կ'օրորեն և կը

խաբեն զմեզ, երբ գիտենք թէ մեր օրերու տառապանքը իրական է, և իրենք ի զուր իրենց հինցած սկզբունքներու խտալուր ժըլ խորով խափանել կը փորձեն աշխարհի տառապանքին ձայնը: Այս պարագայն ինձի կը յիշեցնէ Հնդկաստանի բարբարոս սովորութիւններէն մին: Հին ասոն այս երկրին մէջ սովորութիւն էր մեռնողի ալրին ալրիւ առուսիի մահուան ատեն. և երբ դժբախտ զոհը կը յանձնուէր բոցերու, խարոյկին չուրջ կանչուած արնգահարներն ու թմբկահարները կը սկսէին նուագել աւերակ, խեղ-գելու համար թշուառին ցաւի ճիչերը: Արգեօք ամէն օր մեր ակահնչերուն հասնող գիտութեան, խաղաղութեան և յառաջիկայ մութեան խոստումները ներքին նմանութիւն մը լուսնին այս եղբարխային: Գիտութիւնը տուածը՝ յաճախ ուրիշ բան է, բայց եթէ վառօդ և թոյն ապագայ միւս սպանդին. իսկ խաղաղութիւն և յառաջիկայ մութիւնը սեղով՝ գետնէ հասկնալ հզօրներու պերիշխանութիւնը և տկարներու գերութիւնը: Տակաւին մեծ սպանդին արհաւիրքը չգաղ-րած, արդէն աշխարհի հոգիներէն բնածին կարմրիկ նոր նախնիներու հեռապատկերներով:

Ոստիկանութիւն և յառաջիկայ մութիւն, որոնց անուններով կ'երգնուէ նոր օրերու մարգարէները, իրապէս եւ տեսականօրէն այն ատեն միայն կրնան իրականանալ, երբ հոգիներու մէջ ծագի Աւետարանի լոյսը և Քրիստոսի խաղաղութիւնը, երբ բոլորը խաղաղապառնի նոյն գաղափարներով: Աստուծոյ հայրութեան և մարդկային եղբայրութեան նոյն վսեմ իտեաններով:

Թի՛ ըսէք բարեխիղճ միաշխարհիու յըմա՛ն թէ գաղափարներէն աւելի, լաւ կեանք մը ստեղծելու ճիգը անհրաժեշտ է. և սակայն մինչև որ կեանքը չհիմնուի յաւիտեանական և էական խորունկ հայեցողութիւն ներու վրայ, բարոյական, օրէնք և պարտականութիւն, որոնք հ'ապաւնիւ ռամկաւ մտած և միտքով արդատը, չեն դիմանար. լաւ բաներ են անշուշտ բարի ըլլալ, օրիւ նապահ ըլլալ, բայց գիմարող բաներ չեն, եթէ չլուսաւորուին իրենց ետեւը դրուած, կամ իրենց խորքէն բխած լոյսերով. եթէ չբխին զիրենք գոյաւորող աշխի բարի և տեական գաղափարներէ և շարժառիթներէ: Անոնք նպատակ և ուղղութիւն ըլլալէ ա-

ւելի՛ յարգելի միջոցներ են յաւէտ լուսաւոր հեռանկարի մը կամ բարձրագոյն կեանքի մը:

Թող չըսուի ուրեմն, «Թողունք վարդապետական և կրօնական վէճեր, հայեցողութեանց ժամանակ չէ, այլ գործի»։ հայեցողական նրբութիւններ անկասկած բոլորին մատչելի չեն, սակայն անհրաժեշտ են մեր կեանքին ընթացքը անսոյթաբար իր նպատակին առաջնորդելու համար: Եւ այդ գաղափարները, որոնք կը վերաբերին մեր նկարագրին, մեր ընտելութեան և մեր ճակատագրին, կը կազմեն լոյսերը մեր կեանքին: Մինչև որ այդ վճիտ ու երկնային լոյսին չլատարկուին մեր նայուածքները, մինչև որ այդ լոյսը չթափանցէ մեր կեանքի մութ անկիւնները, մինչև որ այդ լոյսին գիտակցութեամբ չյորդի մեր կեանքը, մենք չենք կրնար մեր մեծ և աստուածաւորն կոչուած արժանանալ: Այդ յաւիտեանական լոյսի լապտերէն զատ՝ ոչ մէկ ժամանակաւոր և արուեստական լոյս կրնայ առաջնորդել զմեզ մեր աստուածային ճակատագրին: Վերցուր երկիրքը աշխարհէն, և կեանքը կը կորսնցնէ իր իմաստը, ու մարդը կը մտնէ շարքին մէջ թանձր իրերուն, լոյսին դէմ անխափանց, որոնք տիեզերական կեանքին խոնարհագոյն սանդուղները կը կազմեն. ոսկայն մինչև հոս եկած չենք այդ դժխմ գիտութիւնը ապացուցանելու:

Պատմութեան մէջ ոչինչ գիմացած է մարդկային ստեղծագործութիւններէն. եւ գիպտոս, Յունաստան խօսուն գերեզմաններ են միայն, որոնք մարդկային կարելիութիւններէն տաժամարական և անփառունակ սուգը կ'եղբերակեն, ատենք մէջ կը պակիւյն, ինչ որ վեր կը ֆնայ ժամանակէն: Սակայն խաչին ողբերգութիւնը և Աւետարանի լոյսը յաւերժական են: Թէ՛ մտաւոր և թէ՛ ընկերային մարդկերու մէջ, մարդկային ընտանոթ շինուած լոյսերը չկրցին թափանցել իրերու խորքը. և մարդկային օրէնքներէն ծնած վարչակարգերը դարերով գերութեան մէկ շղթայէն միւսը կ'առաջնորդեն զմարդիկ:

Մարդկութիւնը իր օրէնքներով չկրցաւ տակաւին Սինայի բարձունքը ելլել և պիտի չկրնայ երբեք Գողգոթան բարձրանալ, որքան ատեն մերժէ ընթանալ խաչի ճանա-

պարհէն. վասնզի առանց տառապանքի և արիւնի չկայ ճակատալքի լուսաւոր գիտակցութիւն և բարձրացում: Այս վսեմ բարձունքներէն եկած երկնային ձայնն ու խորհուրդն է միայն յաւերժական ու ճշմարիտ, մնացեալը ամբողջ ժամանակաւոր է և խաբուսիկ, աղմուկ և մոլորանք: Սակայն մարդկային ողբերգութիւնը միջնաբար չունի, և կեանքը կը գահալիժի խաբիւսէ դուրս, անստոյգ կեդրոններուն վրայ: Կեանքի յառաջդիմութեան ընթացքը կասեցնող, և մարդկութիւնը ճակատներու բաժնած՝ իրարու դէմ նետող զլխաւոր շարժառիթը գաղափարներու տաղնապնէ է, անբուժելի խոցը մեր օրերու կեանքին, որ տակաւ թարախոտի կը սկսի:

Երբ ընդհանուր այս իրականութեան լոյսին ներքեւ նկատի կ'առնենք նաեւ Հայ իրականութիւնը, իբր մաս այդ ամբողջին, որ չի կրնար անշուշտ հաղորդ չըլլալ աշխարհը տառապեցնող այս չարիքներուն, կուզանք այն եղբակցութեան, թէ մենք ևս կը բաժնենք այսօրուան կեանքը յուզող պատաքին և ներքին պատճառները:

Գաղափարներու տաղնապնէ մեր ազգային կեանքի փոքրիկ իրականութեան մէջ ևս ախքներ չ'իյնի և փոթորկնիք ծնէր է: Մեր տոհմային պատմութեան մէջ ճանչցուած ենք իբր անհամբար չիս և անձնականքուն տիպարներ. սակայն այս վիճակը մեր մէջ չ'եղտուած է այն պարագաներուն, երբ մենք տակաւ գաղթած ենք ըլլայէ Աւետարանի ճշմարիտ դասակներ, այսինքն եղբայրներ իրարու. երբ թուլցած է մեր գիտակցութիւնը, և աղճատած մեր բարոյականը: Մեր պատմութեան ամենէն բախտորոշ, բեղուն և խաղաղ շրջաններ կ'ընուած են կրօնական զգացումի կրակով: Այսօրուան մեր կեանքի թուրքօրհին մէջ, վերոյիշեալ երեւոյթները իրենց խորունկ արմատները ունին: Սեռապատեբազման մեր զգալիտ սերունդը, պարտուած իր խեղճներու ճամբուն վրայ, յուսահատ և լքուած, ամէն ինչ ուրանալու և քանչեւու ցաւազին զգացումներով թունաւոր, չի կրնար ըմբռնել կացութիւնը, և չի հաւատարման իրական ախտանշիքներուն, վասնզի քիչ անգամ իր հրթիռուած ու վիրաւոր զգացումները խաղաղ մտածումներու կրնան վերածուիլ, լուսաւորելու համար մթութիւն-

ներն իր կեանքին: Այսինքն յուսահատ ու վիրաւոր մենք անկարելի իրականութիւններ կը փորձենք, սփոփելու համար կարծես մեր քննտաած ու պղտորած էութիւնը:

Մեր ընկերային կեանքը այսօր առաւել քան երբեք յուզումնալից է, արտաքին հարուածներէ և վէրքերէ դեռ չբուժուած, մեր ներքին ցաւերով կը տառապիւնք, հասցնող, ինչպէս ըսի, մեզի կը պակսի մերաշխարհիւնը և գիրար հանգուրժելու առաքինութիւնը. գաղափարներու տաղնապնէ մեր կեանքն ալ վրդովել սկսած է, մեր հոգեկան ու մարմնական վէրքերուն վրայ աղ ցանկու համար կ'արձեւ: Կը բուժեց կարգալ մեր թերթերը՝ իրպէս ըլլալու համար այդ ճշմարտութեան մեր գաղութներու և մեր ընկերային շրջանակներու մէջ: Աւետարանի, սիրոյ, գահողութեան և եղբայրութեան պատգամը չ'լուսելու չարիքով կը հնչէ հոգիներու մէջ, վասնզի իրենց կամչոտ ետեքու խժտուքը կը խափանէ ամէն ինչ որ գեղեցիկ է ու աստուածային. վասնզի իրարու հանգուրժելու համար, անհրաժեշտ է զոհել գիտնալ, և զգալ թէ նոյն Հօր՝ որդիներ, և նոյն ընտանիքի՝ մարդկութեան, անդամներ ենք:

Երբ հողիները թափուր են վերոյիշեալ խորունկ իրականութիւններէն, մամուլ կ'ապած եսին շուրջ կ'ընթերցեն անձնակեդրուն և մակբայով գաղափարներ, պայքար ստեղծելով այսպէս թէ՛ անձէն ներս՝ և թէ՛ դուրս:

ԵՐՈՍԱՆԵՐ

ԵՂԻՎԱՐԴ

ՋԵՐՄ ԵՆՈՐԼԱՆՈՒՄԱՆՔ

Ինչպէս իմացանք «ՀԱՍԿ» պատճառներէն, Մայիս 16ին, Նոր Տոմարով Հոգեպալուսի կիսակիւն, Կիլիկիան կարողիկուսական եկեղեցիին մէջ կարող. ընդ. փոխանորդ Գե. Տ. Պետրոս Ս. Արք. Սարգսեան քահանայ եւ քաղաղ ձեռնադրած է հանգ. Բարգիս Վեհի եւ Շահէ Արք. ի ձեռնադրուցներէն ետեք սաղաւապներ, կոչելով զանոնք Տ. Խորհեմ, Տ. Ներսէս եւ Տ. Ղեւոնդ: «ՍԻՈՆ» լանդմ Ս. Պատրիարք Հօր եւ բովանդակ միաբանութեան կը ըմբռնաւորէ այս նորընծաներ, մարդկութիւն իրենց համար լինել «մեզ անցնող ամբողջ»:

ՀԱՇՎԱՍԵՂԱՆՆԵՐԸ

ՀԻՆ ՀՐԷԻՑ ՍՕՏ

Ճարտեղաները շատ հին են՝ մարդկային պատմութեան չափ։ Առաջին մանկուտ անտէջ առաւմաստիւրութեան մէջ, խօսինք համառօտիւ չըբէդից ձաւածամեծիւն, կերակրոց ծնակկեծիւն, Սեղոմբազմեղ կերպիւն և ձաւածեղմեծեղ ալլ եւ ալլ ծնակկեծիւ մասին։

1. Հնոցմամեղը. — Ճարտըր ցոյց տաւող երբայական բառերը չունին ժամերը հնչող ա ե ե հչրրիտ բացատրութիւն։ Սուրբ Գրքը կը յիշատակէ կեօտումն ճւ երկկոյեան սեղանները (Սննդ. ժվ. 8. ժԺ. 1. 3. Հուսթ Բ. 14. Գ. 7)։ Հաւատարմապէս կարեորութիւն աւելին այս երկու զըլխաւոր սեղանները, վառնդի այդ երկուքին ալ հրաւէրներ կ'ըլլային (Ղուկ. ժԺ. 12)։ Յարուցեալ Փրկիչը Տիբերական Մովի եղբերը ճալ մը պատրաստեց իր աշակերտներուն, որոնք աշխատած էին ամբողջ գիշերը (Յովն. իԱ. 9-12)։ Նոյնպէս սարսափ մը Յիսուս անտիցեալ եւ պտուղ լուզեց թղենիէն (Մատթ. իԱ. 18-19)։ Արեւելքի մէջ, սակայն, քիչ հ'ուտեն սովորաբար կ'ստորէ մաշիլ վառնարնակող զաւակի մը եւ ստորէ՛ առանց հացի։ Վարժարաններու մէջ նոյն իսկ աղաքը բնաւ չեն խորիւր առտուան նախահաշի մասին։ Կը թուի թէ ի հնումն Հրեաները ժռած կալ էին կէսօրէ առաջ։ Կը կարգանք փողովուղի Գրքին մէջ. «Վա՛յ ջեղ, ջաղա՛ք, սրոյ թագաւոր քո մաննա՛ն եւ իշխանք քո ընդ թաւառառն ուռննա՛ն, եւ սակայն կէսօրէ առաջ բան մը չուտելը ծոմագահութիւն չըր համարուելաւ։

2. Կերակրոց ձեւակկեղը. — Անպատիւն մէջ երբայցիք կարօտցան Եփպոսի կերակուրները — միտի կաթնամիտ, հաց, ձուկ, վարունդ, սիւր, պրսա՛ն, սոր, զորս առաւօրեան կը վայելէին Գնեսի երկրին մէջ (Ելք. ժՁ. 5)։ Հասնելով Գաղեստին, որ արդիւնաբերութեան հոգմէ միշակ երկրի մըն էր, անտէք սակաւապետ եղան, ինչպէս էին նահապետական շըլանի իրենց նախահայրերը։ Սակայն Հրեաները կը սրբէին կերակուրները համեմալ ոչ միայն աղով, այլ նաեւ խամսով, զինձով, անխնոյով, անսնոյով, փեկեղնայով ու կապպարով։ Իրենց ճաշացուցակը կը կազմէին՝ հաց, աղած ձուկ, կաթնեղէններ, ձու

և բանջարեղէններ։ Միայն հարուստներու բաժինն էր մսեղէնը։

3. Սեղոմբազմեղ կերպը. — Ճաշէն առաջ ձեռքերնին կը լռային՝ ոչ միայն իբրեւ պայման օրինական մաքրութեան, այլ նաեւ որովհետեւ տաւր մատերը պատառաքաղի տեղ կը ծառայէին։ Ընտանիքին հայրը սեղանը կը սկսէր ու կը վերջացնէր աղօթքով մը, որ սովորական օրերը կարճ կ'ըլլար. իսկ շաբաթի եւ տոնեղու նախընթաց օրերը՝ երկար։ Այս վերջին պարագային զատ պատ աղօթքներ կային հացին և միայն եւ կերակուրի այլ եւ այլ տեղակներուն համար։ Օրինաց վարդապետներուն համաձայն՝ այն որ կը մտնայ աղօթքի սեղանի ատին, պարտաւոր է յետոյ աղօթքի՝ ցորձափ տակաւին ստամոքսին մէջ է կերակուրը։

Առաջինը սովորութիւն էր նստած ճաշել, բայց ետքէն սկսան տարածուիլ բաղմոնցներու կամ սիւսններու վրայ, մանաւանդ բարեկեցիկ ընտանիքներու մէջ։ Կերակուրները կը մատուցուէին սեղանի մը վրայ։

Հացը, որ պէտք էր ըլլար շատ նուրբ և տաւրածուն ու կաղուղ՝ յարեւմտեան այսօրուան Արարներու լռաւորին, թէ՛ պնակի եւ թէ զգալի տեղ կը ծառայէր, ատով կ'առնէին կերակուրը միակ մանան էր, ուսկից կ'ուտէին ըստը սեղանակիցները միմեան։ Ինչպէս չկար պատառաքալ, նմաւ նապէս չկար ոչ զանակ կամ ուրիշ ու եւ զօրծիք. ձեռքերով կը կատարէին անտէք պաշտօնը։ Աճեւելքի մէջ, կը զրէ ուղեգիր մը, անիւն օք իր մատերը կը պրծածէ և ուղեղակի ընդհանուրի ամառնէն կ'առնէ իր պատառ ու ըրնիւն կը տանի այնպիսի պատահաւոր ձեւով մը՝ որ բնաւ ձեռնեղութիւն չ'ըներ միւս սեղանակիցներուն առջինի մասին։

4. Հնոցսեղմեծեղութիւնը այլապալ ձեւակկեղը. — Սովորաբար ընտանեկան սեղանով մը կ'առարտէր թիվատութեան արարողութիւնը։ Այն Հրեաները որ խաղաղական զոհ մը ընծայած էին՝ պարտաւոր էին քահանային թողուլ զօրածան կենդանիին աջ վիտալը, կուծքը եւ մէկ ուսը։ Միացեալով նոյն օրն իսկ հաշտեղան մը կը կազմէին։ Դարձեալ հաշտեղան մը կը պատրաստէին իրենց բերքերու տասանորդները ընծայաբերելէ յետոյ։ Սեղան մըն ալ կը պատրաստէին ի յիշատակ մեռելոց, բայց ոչ կապալատ հեծանտներու նման, որոնք մեռեալներուն կ'ընծայէին կերակուրները։ Ամենէն աւելի հանդիսաւոր էր պատկական ընթիլքի սեղանը՝ անոր հետ կապուած օրինական ծէսերուն պատճառաւ(*)։

Հայացոյց՝ Մ. Ս. Ն.

(*) Զատիական ընթրիքի նկարագրութիւնը անս ՍԻՈՆ 1932, Զ. Տարի, հրեա 101։

ՀՈՌՄԱՅԵՑԻ ԳԱՏԱԻՈՐՆԵՐԸ

ԿԱՄ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ ՀՐԵԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Ս. ԱՆՈՒՆ Ու ԽՈՒՄՈՐԻՐԸ. — Դատաւոր կամ գործակալ կը կոչուէին կարգ մը նահանգներու կառավարիչներ, որոնք մասնաւոր վճիռ ալ արձակելու իշխանութիւն ունէին: Դատաւորը միեւնոյն ժամանակ զինուորական վերին հրամանատարն էր իր կառավարած երկրին, այս պատճառաւ անկիալ պէտք էր որ ասպետաց կարգին պատկանէր:

Հրէաստանի դատաւորին ընկալւային եր Գաւետարինի ծովափերէն քաղաքը՝ Կեսարիա, որ Յուդայի ու Հայֆայի հիշող մէջտեղը կը գտնուէր: Անկիա երուսաղէմէ կ'ելլէր միայն մեծ աստեղու առիթով՝ հակառակ համար ժողովուրդի հաւանական շարժումներուն վրայ:

Կը հարցուի՝ թէ ի՞նչ լափով Հրէաստանի դատաւորը ենթարկուած էր Սիրիոյ կուսակալին, որ Դամասկոս կը նստէր: Այս հարցումին պատասխանը դիւրին չէ. վառելի կ'ին կեկիւնակները Հըրէաստանն ու Սիրիան երբեմն կը ներկայացնէին իբրեւ երկու իրարմէ անշտո նահանգներ ու երբեմն՝ առաջինը ենթարկուած երկրորդին: Բայց ան համարիտ է որ Հրէաստանի դատաւորին զիրքը միեւնոյն էր՝ ինչ որ էր միւս նահանգներու կառավարիչներուն զիրքը: Անոնք, ինչպէս ըսուեցաւ, վերին հրամանատարն էին ընկալիչն ու բացարձակ իրաւաստութիւն կը վայելէին զատական ու ելկատական գործերու մէջ:

1. — Հրէաստանի դատաւորները կը հրամայէին զօրաբանակի մը: Այդ բանակը սակայն ժամեղակ գունդերէ կը բաղկանար և ոչ թէ հռոմայեցի լեգէոնականներէ: Այդ գունդերու զինուորները կ'առնուէին երկրին ոչ-հեթաք ընկալիչներին, (ժամեղակ գունդեր ունէին Սիւրասիւս (Հին Սամարիան), Կեսարիա, Երիտմիկ եւ Մաքէդոնի փոքրեղանկազմները, Յեղրայէիլի դաքսը, ուր կը հրամայէր տասնասպետը, եւ Երուսաղէմ՝ ուր գտնւարտակ մը կը բնակէր Անտոնինեան Աշտարակին մէջ:

2. — Անոնք կը վայելէին նաեւ վերին դատարանի իրաւունքը, բայց արտաքոյ կարգի պատգաններու մէջ միայն գործ կը զնէին իրենց այդ իրաւունքը, վասնզի ոճրագրաստ աստեղները, ինչպէս նաեւ քաղաքային դատերը, Հրէաներու ձեռքէ կը գտնուէին. միայն մասնաւոր վճիռ արձակելու իրաւունքը կը մնար հռոմայեցի դատաւորին: Սակայն ի՞նչ ամբաստանելալը Հռոմի քաղաքացի ըլլալ՝ այն աստեղ կրնային զայն Կեսարիա տանել, ինչպէս եղաւ Սուրբ Գրգորի պատգային: Անկցնենք՝ թէ դատաւորը շատ ան-

գամ կարծեքին կը դիմէր իր խորհրդականներուն, որոնք բաղկացած էին բարձրագոյն պաշտօնակալներէ ու այն երկրաւարներէն, որ զօրծերու մէջ հրահանգուելու համար անբաժան էին իրմէ:

3. — Դատաւորները կը հակէին նոյնպէս պետական տուրքերու և կայսերական եկամուտներուն զանաձուլին վրայ. սակէ կու գար իրենց Գործակալ (Procurateur) տիտղոսը, ու երկիրն ալ կը կոչուէր Գործակալական (Procuratorien) Շրջան:

Բ. Հրէաստանի զինուոր դատաւորները. — Հերովդէս Մեծի որդիին՝ Արքեղայոսի գահակեցութենէն յետոյ, 6 թուականին (8 Վ. Ք.), հռոմայեցի դատաւորները կառավարեցին Յուդան, Սամարիան եւ Իդումէան: Հերովդէս մեծի թուր Հերովդէս Ագրիպպոս Ա. 41-44 տարիներուն թաշտարեց ամէն այն երկիրներուն վրայ, որոնք իր մեծ հօր տիրապետութեան տակ էին: Բայց 44 թուականէն սկսեալ նորէն դատաւորներուն անցաւ իշխանութիւնը:

Հիշումեն տասնչորս դատաւորներ կառավարեցին Հրէաստանը, ետիք՝ 6 էն 41 (8 Վ. Ք.), այսինքն Հերովդէս Ագրիպպոս Ա.էն (41-44) առաջ, և ետիք՝ 44էն 66: Սորն այս տարին Հրէաները ապստամբեցան Հռոմի դէմ:

Յիշատակենք համառօտիւ այն դատաւորները, որոնք հետք մը ձգեցին Պատմութեան մէջ:

Կոստնիոս Ա.ի (6-9 Վ. Ք.) օրով Սամարացիք Պատեքի աստին գիշեր մը Տառաք պղծելու նպատակով մարդու սոկորները նստեցին հան: Նոյնպէս Յուդա Գալիլեացի ապստամբութիւն մը զրգուց:

Զօրբոր դատաւորը՝ Վալերիոս Գրասո (15-26) զրկուեց Տիրերիոս կայսրէի պաշտօնակէ ըրաւքանի մը քանանայապետներ ու անոնց տեղ չորերը կարգեց, ինչպէս Աննա, Իսմայէլ, Եղիազար, Սիմէոն, Կայիափա:

Հինգերորդ դատաւորը՝ Պոնտիկ Պիլատոս կամ Պոնտիկ Պիլատոս ծանօթ է ամենէն աւելի: Անոր բուն անունն էր Պոնտիոս ու թերեւս կը պատկանէր Պոնտիոս Նշանաւոր ընտանիքին: Պիլատոս մականունն էր, որուն ծագումն ու իմաստը անծանօթ կը մնան. կազմուած ըլլալ թերեւս pilum բառէն, որ կը նշանակէ սիգակ. այն աստեղ Պիլատոս պիտի Նշանակէր Տիգակալու:

Այս դատաւորին վարչութիւնը նուազ հաշտարար եղաւ Հրէից հանդէպ, զորս կ'աճամարներն ու չէր ըմբռնէր ո'չ իսրայէլ նկարագիրը և ոչ անոնց կրօնական զգացումները: Անկիա բնութեամբ դաժան էր սովորաբար, բայց երբեմն թոյլ էր ու անվճռական: Իր իշխանութեան օրով քանի մը ապստամբութիւններ ծագեցան երկրին մէջ, զորս զսպեց ամենայն խստութեամբ: Մեծ եղաւ Հրէից զայլովիքը երբ տեսան որ ան գիշեր աստեղ Սուրբ Քաղաքը մտցուցած էր զինուորներ, որոնց զօրներուն վրայ հեթանոսական նշաններ կային: Հրէաները բազմութեամբ դիմեցին Կեսարիա ու

խառն բողոքեցին այս որբապղծութեան դէմ, ու Պիղատոս ստիպուեցաւ տեղի տալ: Դարձեալ ապրտամարութիւն մը պայթեցաւ՝ երբ Պիղատոս Երուսաղէմի իր պալատին մէջ Տիբերիոս կայսեր ձօնուած վահաններ կախել տուաւ: Երոնք նոյնպէս հեթանոսական նշաններ կը կրէին: Հրէից բողոքին վրայ կայսրը հրամայեց վերցնել վահանները: Նոյնպէս ծանր խռովութիւններ ծագեցան՝ երբ Պիղատոս կողջպտեց Տահարի գանձը՝ շինելու համար Ալեքսանդրիայի Երուսաղէմ տանոց շրջանը: Վերջապէս Ղուկաս Անտաղարանիչ կը յիշէ ապտամութիւն մը զոր հանել փորձեցին Գալիլեացիները եւ զոր Պիղատոս զարձեալ անողորմաբար զսպեց՝ կոտորելով ապտամիկները Տահարի գաւիթներուն մէջ՝ այն պահուէն՝ երբ քահանաները կը զենէին զոսեւելու համար անոնց ընծայաբերած կենդանիները (Ղուկ. ԺԳ. 1): Գալլայայի եւ Պիղատոսի թոյլ ու անվճռական վարմունքը Փիլիպի նկատմամբ: Անիկա համոզուած ըլլալով Յիսուսի անմեղութեան՝ նախ միջոցներ կը փնտել տգտակուէր համար զԱյն Հրէից քինանալը: Երբ քինուեցաւ անոնք, Քալիստոսը անոնց վրայ իր անհիմար տեսիլով կու տայ՝ հանելի երեւնալու համար ամբարիտն ու մանաւանդ կայսերական շնորհէն չզրկուելու վրասէն, որու մասին կը որոշուէր նախիկ իրեն: Յետոյ սակայն կ'արհամարհէ Հրեաները՝ մերժելով փոխել Քալիստոսի վրայ իր ցրած արձանագրութիւնը: ՅԻՍՈՒՆ ՆԱՅՈՒՎՐԵՅԻ ԹԱՎԱՌԻՐ ՀՐԻՑԻ:

Սիւրիոյ կառավարիչը՝ Վիտելլիոս՝ զրկեց Պիղատոսը Հռոմ, որպէսզի կայսեր առջև արդարացիէ ինքզինքը՝ անողորմաբար կոտորելու համար Սամարացիները: Անոնց յանցանքն էր՝ Մովսէսի Թաքուցած նոյիրական անօթները գտնելու նպատակով Գարիդէմ կերան վրայ իրենց կատարած պղծութիւնները: Պիղատոսի վարձանը հաւանաբար թաղուեցաւ, բայց իր մահուան պարագաները անծառօն կը մնան աստապղծական մը: Նոյնի մը մէջ՝ Եւսեբիոս Կեսարացիին համաձայն՝ անիկա քաղաքուեցաւ Գաղղիոյ Վիեննա քաղաքը ու հոն անձնասպանութեանը վերջ տուաւ իր կենսքին:

Տաներորդ դատաւորը եղաւ Վենեդիկոս Կալմանոս (48-52): Սա նախ զպեց Պատեքի տօնին Երուսաղէմի մէջ բռնկած ապստամբութիւն մը: Զի՛ յետոյ որից ապստամբութեան մը առաջին առնելու համար հրամայեց պատմել հռոմայեցի զինուոր մը, որ ծանրորէն վիրաւորած էր Հրեաներու կրօնական զգացումը: Իր օրով Գալիլեացիք՝ իւր փոխընթաց կողոպտած ու հրդեհած ըլլալով Սամարացիները շատ մը զիւղերը՝ կուսմանս արեւելի մէջ խնդրեց չափ չարժանուէր: Բայց Սիւրիոյ կառավարիչը՝ Ռամիրիոս Գուսպրատոս, որուն յանձնուած էր զործին զննութիւնը, Գուսմանոսը զրկեց կողոպտող կայսեր մօտ, որ սպաննել տուաւ այդ զործին համար մինչեւ Հռոմ իրեն զիւր մօտ Սամարացիները, զորս կը համարէր աղբիւր ամէն չարիքներու: Եւ Հրէաստանի դատաւորն ալ դատապարտեց աքսորի:

Անտիոքի Փելիս՝ տանիւնէկերորդ դատաւորը (52-60) ամուսնացած էր Ազրիպաս Ա. աղջկան Դուսուրիայի հետ ու դատաւոր կարգուած էր Յովնաթան քահանայապետի խնդանքով: Անորդոմ ու շուտաւ մէկն էր Փելիսը: Կեսարիոյ մէջ իր առաջին հանուեցաւ Պօղոս՝ Երուսաղէմի Տահարին մէջ Լիւսիոս հաղաթապետին կողմէ ձերբախուելէ յետոյ (Գործք ԻԳ. 24): Փելիսը երկու տարի բանտին մէջ պահեց Առաքեալը՝ անկէ օգուտ մը քաղելու յոյսով: Իր օրով Հռոմի դէմ Հրէից ատեւ լռութիւնը աւելի անցաւ ու ինք ստիպուեցաւ խտուելու բանեցնել Նախնայայտներու մօլեւածնը կուսկոցութեան դէմ, ապա ալ աւելի դատաւ վարմունք ունեցաւ: Սիկարանմանը դէմ, որոնք սպաննած էին յիշեալ Յովնաթան քահանայապետը: Գործք Առաքելոցին մէջ (ԻՍ. 38) յիշատակութիւնը կայ Եղիպտացի հրեայի մը, որ չորս հազար ապստամբներու գլուխն անցած կը բանակի Ձիթնեաց լեռան վրայ: Հոն ինք ու իր հետեւորդները կը յուսանին թէ պիտի տեսնէին ինչպէր Երուսաղէմ պարիսպներուն ու իրենց յաղթական մուտք մը պիտի գործէին քաղաքը: Հռոմէական զուսմարտակը, սակայն, ցիրուցան ըրաւ ապստամբներու այդ խուսերը: Կը կարծուի թէ 60 Թուականին Ներոն եւս կանչեց Փելիսը:

Վերջինիս յաջորդեց Պուլիոս Փետոս (60-62): Ան Կեսարիա ժամանէ, երբ օր յետոյ ելաւ Երուսաղէմ, ուր նորոնորդ քահանայապետը իւրեղեց իրմէ Երուսաղէմ բերել տալ Պօղոսը: Հըրեաները կը յուսային համարն սպաննել զայն Սիկարեանքին ձեռքով: Բայց Փետոս կուսեց լարուած դաւը ու մերժեց անոնց խնդիրը: Ի զուր Հրեաները Առաքեալը կը ներկայացնէին դատահան մը Հռոմի դէմ. դատաւորը կը շարունակէր պաշտպանել Պօղոսը: Այն ատեն է որ Վերջինս պահանջեց կայսեր ատենաքի փոխարեւ իր դատը (Գործք ԻԵ. 1. ԻԶ. 32): Փետոսը Հըրեաստանի մէջ մեռաւ: 62 Թուականին: Նախ քան իր մահը ան սկանաւորեւ եղաւ ապստամբութեան մը, զոր Յովսեպոս սիլեզուս-արեւմտեանը իւրեւ կը համարէ հրէական մեծ պատերազմին:

Տաներորդորդ ու վերջին դատաւորը եղաւ Գեսիոս Փորոս (64-66), որ անպատկառ կողոպտարի մը ձեռնարկեց երկրին մէջ ու պատահաւ եղաւ մեծ պատերազմին, որուն հետեւանքով բնաջնջուեցաւ Հրէից ազգը ու աւերակոյտի մը վերածուեցաւ Երուսաղէմ:

Երուսաղէմի անկումէն (70) յետոյ Պաղեստին դատաւորներու վախարէն ունեցաւ կառավարիչներ, որոնք ծերակուսականներէն կ'ընտրուէին:

Հայացոյց՝ Մ. Ն. Ն.

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱԲԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒՆԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՕԹԵՐ)

Կարելի է անվարան ըսել թէ ամբողջ մեր գրականությունը կարեւոր մասով մը գեռ կը մնայ մուկին մէջ։ Խօսելով միայն պատմական սեռին մասին, քիչ չեն այն վաւերագիրները, որոնք, խաղաղ կորուսած, յանունէ միայն կը յիշուին մեր մատենագրութեան մէջ։ Բայց աւելի բազմաթիւ են ապահովաբար անոնք որ, թէ է կան, բայց տակաւին լոյս չեն տեսած և կը մնան ձեռագրաց մատենադարաններուն մէջ, կամ գէս ու գէն ցրուած, և որ աւելի յուսեցոյն է՝ առարկայ չեն եղած նոյն իսկ տարրական ձեւով կատարուած ուսումնասիրութեանց։ Վենետիկեան և Վիեննական Մխիթարեանց և արեւելահայ բանասէրներու այդ սուղութեամբ ըրած հետազոտութիւններն ու քննական հրատարակութիւնները, իսկապէս գնահատելի, հետզհետէ աւելի մատնանիլ կ'ընեն այդ տեսակէտով զգացուած կարիքին մեծութիւնը։ Մասնաւորաբար մՃ. Ժեյ. և ԺԲ. զարբերու հայ պատմութիւնը մեծապէս պէտք ունի լուսարար նուերու։ Պատմիչները չէ որ պակաս են մեզի։ սկիզբէն մինչև վերջը, ամէն դար ունեցած է իր յիշատակագրողներն ու արձանագիրները։ Սկսյա ժողովուրդը, ինչպէս ըսած է Ռենան, իր գոյութեան ամբողջ երկայնքին վրայ ունեցած է միշտ ձայն մը՝ ճիշդ մը, որպէսզի ամէն սերունդ իր յաջորդին աւանդէ իր յոյսն ու վիշտը։ Բայց այդ պատմական գրուած քննորոշման ծանօթութիւնն է որ պակաս է մեզի աւագելիի աստիճանով մը։ և ասիկա, իբրև պատմական գիտակցութեան վերաբերմամբ զանազուութիւն, դժբախտութեան աղբիւր մըն է մեզի համար։ Սիմէոն կոթողիկոսի «Ջամբաձի», Զաքարիա Սարկաւազի «Պատմագրութեան», Արքանաթ Կրետացիի «Էլ աթըր-Շահի», Իսաբանազլիի և Դաւրիթիցիի պատմութեանց նման բազում գործեր կան տակաւին, որոնք կը ապաստան իրենց փոշիներէն վերին թոթովուղ ձեռքերու։ Աղանիւսնց քահանայի

ճիւղաններուն նման բազմաթիւ և ստուար հատորներ, նոր «Սոփերք»ներու ճոխ հաւաքումներ կարելի է յառաջ բերել՝ մաղելով ձեռագիրներու մթերքը։ Քէօմարեան երեմիա Չէլէպիի Օրագրութիւնը, որ բաւրեալատարար մամլոյ տակ է արդէն Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ, Թովմաս պատրիարքինը, Նալեանի յոյժ շահեկան նամականին, Որիմեանինը՝ զոր կարեւոր չափով մը ունինք հոս ձեռքի տակ, Ներսէս Աշտուրակեցիինը՝ որմէ մաս մը Պր. Բասմաշեան հրատարակութեան կուտայ ահա «Սիւննի» մէջ, գիւսաններու պարունակութիւններ, որոնցմէ վենետիկեանը հրատարակեց Հ. Ղեւոնդ Տայեան, փշրանքներ են տակաւին ծածկուած մեծ գանձէն, որ կը մնայ զրազարկան հաւաքումներուն մէջ կամ ցրուցան։ Ասոնց ի լոյս ածումը ստիպիլ այն անհրաժեշտութիւններէն է՝ որոնց չի կրնար անտարբեր մնալ իր ազգային գրականութեան արժէքը հասկցող որ է մտաւորական։

Բարգէն վարդապետի սրտին տմենէն մեծ ցաւերէն մին էր եղած այդ մտածույթ, անոր կ'անդրադառնայ ան ստէպ Կորոտի և իր միւս ուսումնասիրութեանց ընթացքին։ ու այդ պէտքին գոհացում տալու համար հարկաւոր անաղին աշխատութեանց գանձարանին մէջ իր լուսան դրած ըլլալու իղձն է որ կը մղէ զինքը՝ նախապէս մաս առ մաս Բասմաշեանի «Բանասեր»ին մէջ հրատարակելէ վերջ՝ 1907ին սուսնձին հատորով մը տպագրելու Պատմական Գրիգոր պատմութիւն Յիշատակարանը, ինչպէս ինքը մակադրած է գայն։

Սկիզբն ու վերջը յարակցուած նեւրածական և յաւելուածական մասերով և նոթերով միասին՝ ութածալ՝ շուրջ 144 էջ՝ նոյն տեսակէտ մըն է այս գործը, կարեւոր ոչ բնաւ իբրև գրականութիւն այլ իբրև իր ժամանակի ինչպիսիքներուն մէջ ապրած գործի մը և հետաքրքրական գէմքի մը գրք։

ուսած քը: Իսկ այդ կարեւորութիւնը կը շնչուտուի ո՛րչափ իր հոգեբանական արժեքին մէջ, իբրեւ ցոյցացոյցիչ յիշատակարանը իր պաշտօնին հոգեբուն մէջ տանջուող գործիչի մը գալարումներուն, նոյնքան նաեւ պատմական շահեկանութեանը մէջ, իբրեւ հայեի իր գործուն խնդիրներուն և բարձրուն:

Պատմաճեան միաբաններէն է երուսաղէմի Աթոռին, որուն նուիրուած է Շղթայալիքի օրով: Անո՛ր ծառայութեան մէջ անցած են իր կիսաքին կարեւոր մասերը, նախ իբրեւ հրաւիրակ և վերակացու երուսաղէմի ուխտաւօրաց նաւին, յետոյ իբրեւ Արքուակալ Քէոզորոս պատրիարքին՝ երուսաղէմի մէջ. ապա յաջորդաբար նուիրակ երուսաղէմի ի Թաթատ և ի Մարզուան և պատրիարքական փոխանորդ երուսաղէմի ի Կ.Պոլսի 1757-1765, որ ատեն կը շինէ Գումգարուի երուսաղէմատունը: — Քէոզորոսի մահէն վերջ պատրիարք էր ընտրուած Երուսաղէմի, 1761ին, բայց մերժած էր. 1764ին կ'ընտրուի պատրիարք Կ. Պոլսու, երբ նախան կը հրաժարի ծանր հիւանդութեան հետեանքով: Պատմաճեան վարդապետ էր տակաւին, մինչ Կ. Պոլսի կային 12 եպիսկոպոսներ: Դարձեալ շնչողունիբ, բայց ամիրաներու և մանանդ Նախեանի պնդումներուն է որ ի վերջոյ տեղի հետաւ: Եւ, միշտ վարդապետ, կը պաշտօնավարէ ինը տարիներ, ապրելով անվերջ դառնութեանց և հոգեւորական զժուարին կեանք մը, մինչև որ 1773ին վերջապէս կ'ընդունուի իր երկրորդուած հրաժարականը: Անկէ ետքը կ'ուզէ դուրս նետուիլ Կ. Պոլսէն: Կը փափաքի Ռոտտոթոյի առաջնորդութեան, բայց կարելի չըլլար. կ'ընթացի Կիպրոս, ուր հազիւ տասն ամիսներ կրնայ մնալ. չի յաջողիր նոյնպէս երուսաղէմ անցնելու ծրագրով: Կ'որոշէ մեկնիլ Աւրոպայ. Կ'անցնի Վենետիկ, և հինգ ամիսներ Ս. Ղազարի մէջ հիւրասիրուելէ յետոյ կը հրաւիրուի Հոռով, ուր կը մնայ իբր ինն ամիսներ. 1777ին կ'անցնի և մինչև 1782 կը մնայ Անքոնա, ուր Հայերը փոքր մատուռ մը եւ քահանայ մը ունէին. դարձեալ Վենետիկ, ապա վերադառնալով Անքոնա, այս անգամ տարիներ մնալու համար հոն, մինչև որ, 1789ի վերջերը, ծնգած ծիւրած ծերութեան մը մէջ կը կնէ իր կեանքը, հայ պաշտամունքի,

հայ լեզուի, հայ եկեղեցւոյ և ժողովուրդի կտրուող սրտին, տանջուած հոգիի մը ամբողջ խոսքը քակելով օտար երկնքի ներքեւ:

Հաւանական է որ Պատմաճեան այդ վերջին տարիներուն դրած ըլլայ իր այդ յիշատակարանը, պանդխտութեան մէջ, քիչ շատ կարգի բերելով հին նոթեր, և ընդլայնելով պնդնք, ու անոնց կցելով նամակներ՝ զորս միծ մասամբ իր նժգեհավայրէն զրկած էր ոմանք: Կը հասկցուի թէ այդպիսի պայմաններու մէջ և այսպիսի գործիչէ մը գրի առնուած այդ գործը ո՛րքան հետաքրքրական է ինքնին, ու որչափ աւելի պիտի ըլլար եթէ Կոլոտի և Նախեանի պէս ուժեղ միտք մը և մատենագրող մը լինէր անոր հեղինակը: — Պատմաճեան չունի ոչ մէկին տաղանդը և ոչ միւսին գրիչը: Բայց ունի միամիտ և իր զգացումներն ու կիրքերը ծածկել լզկուցող սիրտ մը, և ա՛յս պատճառով նոյն իսկ, թիւրս աւելի գրաւիչ է իր գրածը, իբրեւ ինքնակենսագրութիւն և նոյն իսկ իբրեւ պատմագրութիւն ժամանակին:

Տարուած՝ գրուածքին այդ տեսակ մը հրապուրէն, Բարդէն վարդապետ պահ մը մտածած է ծառայեցնել զայն իբրեւ ատուած ուսումնասիրութեան մը՝ թէ՛ դժբախտ պատրիարքին և թէ՛ իր ժամանակին վրայ, բայց գտնելով զայն թիւր — զի ինչ ինչ մասեր ինկած են անկէ — և նոյն ատեն ժամանակակից ուրիշ աղբիւրներն ալ անբաւական նկատելով այդ բանին համար, կը շատանայ վերլուծական արգել և խիտ ահաւարկի մը մէջ ամփոփել իր տեսութիւնն ու տպաւորութիւնները: Պէտք է ըսել թէ կ'ընէ այդ աշխատանքը դատող և զարուն ոգին ըմբռնող միտքի մը ձեռնհասութեամբ եւ եկեղեցապատմական հարցերու հասկողողութեան մէջ զինքը յատկանշող զգացումով և անկեղծութեամբ:

Պատմաճեանի գրուածքը պատկերն է. միշտ իր անկիւններէն դիտուած անուշտ, այն ժամանակին՝ որուն մէջ իրմէ առաջ երեցող գործիչներուն մէջ մեծագոյնն զէմքերն էին եղած Կոլոտ և Նախեան, և կը պատմէ այն մտահոգութիւնը՝ որով կը տանջուէր այդ միջոցին Թրքահայութիւնը եւ մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը: Այդ մտահոգութիւնը հոգեկան այն տառա-

պանքն է; զոր ազգին առաջնորդող դասա-
կարգը այդ միջոցին կը զգայ, «Ֆրանկու-
թեան» յայնքն կաթողիկոսեան վատնգին
դէմ: Ունեթոններու դարուն սկսած այդ
վտանգը, զոր այն ատեն յաշողած էր վեր-
ջոտնել Տաթևեան գաղոցը, հիմակ ուրիշ
ճամբաներով, մտառականութեան և քա-
նաքականութեան միջոցաւ էր փորձէր սո-
ղոսկիլ Հայ Եկեղեցւոյ կեանքէն ներս: Այդ
երկուքէն առաջինը հրապուրել էր, վեր-
ջինը՝ յաճախ գրեթէ անդիմադրելի:

Հատկանշէնի ուսումը, սկզբնաւորի մե-
թոտին մանրամասնեալ արուեստականու-
թիւնները, կաթողիկ կղերին զարգացումի
և կարգապահութեան ինչ ինչ կողմերը, ու-
րոնք աչքառու առաւելութեան մը վրայ
կը ցուցնէին զայն մերիններուն հանդէպ,
ու դէպի Հռովմ և կաթողիկ ուրիշ սրբա-
տեղիներ ուխտաւորութեան սովորութիւնը,
որ այդ միջոցին աւելի քան երբեք յաճա-
խեալ ձե մըն էր առած, և որուն ամենէն
մեծ արգիւնքներէն մին կ'ըլլար Հռովմէա-
կան նուիրապետութեան և ծէսին շլացնող
ներգործութիւնը օտարներուն վրայ, այս
ամէնը քաշողական բան մը ունէին մերին-
ներէն անոնց համար՝ որոնք ընդունակ էին
երևոյթներէն ազդուելու: Այդպէս էր որ
մեր մէջ կազմուած էր կաթողիկամաներու
հասանք մը, որուն խառնառնոցներէն Մխի-
թար և իր խումբը, քիչ մըն ալ թերևս մե-
րիններուն կողմէ իրենց հանդէպ ցուցնել
կարծուած անգիշողութենէն սրտեղած,
եւրոպական խաղաղիկ փփրու վրայ իրենց
անգործութիւնը գտնելէն և ատեն մը գեռ
վարանիլէն ետքը, վերջնապէս կանգ էին
առեր Ազգային Եկեղեցիէն անջատուելու
որոշումի մը առջեւ, այդ մասին ջանալով
հանդարտցնել իրենց խղճմտանքը՝ ազգէն,
անոր սրբականութիւնէն և կրթական իտէալէն
բաժնուած չըլլալու ինքնաշարժականքով:
Բայց ատով հարցը չէր փակուած. առդին
գեռ ձեռքեր էին դէպի նոյն հոսանքը միտող
ուրիշներ, հոգեւորական և աշխարհական,
որոնց վրայ՝ բայց վերեւ յիշուած ներգոր-
ծութենէն՝ հիմակ Մխիթարի հրապուրյն ալ
սկսեր էր ազդել: Ահա ա՛յս կացութեան
մտահոգութիւնն էր որ կը տառապեցնէր
Կ. Պոլսոյ Հայութեան զիկեղան տարրը:
Կոյտու պատրիարք, իրաց գլուխեան քաջ
խելամառութեան տէր ուսեղ զլուխ, կրցնը

էր կազմակերպել ոյժ մը, որ, Տաթևեան
հին գաղոցին տեսակ մը նոր տիպը Կ. Պոլ-
սոյ մէջ, ուսումնալման տքնութիւններով,
քարոզչական եռանդուն գործունէութեամբ,
28 տարիներ յաղողեր էր սանձել փոթու-
րիկը: Իր ուղղութիւնն էր եղած նախ ներ-
քին բարեկարգ գրութեամբ հանդարտ պա-
հնել ընդհանուր վիճակը, և յետոյ՝ անշու-
տուածներուն հանդէպ առանց նոր կնճառ-
տութիւններ ստեղծելու՝ սիրաշահուած մեր-
ձաւորութեան մէջ պահել զանոնք: Իրմէ
վերջ նախեան, իր երկիցս պատրիարքու-
թեան ատեն՝ նախ ինք և ապա տասներկու
տարիներ կրցնէր էր շարունակել նոյն ուղ-
ղութիւնը, իր վարչական կարողութենէն
աւելի իր մտաւորական եւ հոգեւորական
բարձր շնորհներուն հանդէպ պատկառանքի
մէջ պահելով թէ՛ ազգակիցները և անշա-
տուածները և թէ՛ օտարները:

Իրմէ վերջ, սակայն, կշիռը չէր կրնար
անշարժ մնալ. Պատմաճեան, որ ստիպման
տակ յաջորդեր էր իրեն, չունէր ոչ Կոլոսի
կամքն ու տաղանդը և ոչ նախեանի չորհ-
ները. ու կիւրքեր շղթայաղերծումի պա-
տեհութեան մը միայն կը սպասէին. այն-
պէս որ իր իննամեայ պատրիարքութենէն
վերջ եթէ ալլապէս զօրաւոր դէմք մը, Զա-
քարիա Փռքուպեան, չլայորդէր իրեն, ա-
ղէտքը պիտի յանգէր մեծագոյն համամա-
տութեանց: Բայց այդ իննամեակը ինքնին
(1764-1773), Պատմաճեանի պատրիարքու-
թեան տեղութիւնը, գծուարին շրջան մը
կ'ըլլար արագիւն և իրեն համար վիճաբա-
մայն: Ինքը, ինչպէս ըսուեցաւ վերեւ,
վարդապետ էր երբ պատրիարք եղաւ, ու
այդպէս ևս մնաց ցղիւրջ. իսկ այդ միջոցին
Կ. Պոլսոյ մէջ ներկայ էին տասներեկու եւ
պիսկոպոսներ և ութ ծայրագոյն վարդա-
պետներ. միայն այս թուարկութիւնը բա-
ւական է հասկցնելու համար թէ ինչ բարդ
գրութենէ մը չըլլապատուած էր Պատմա-
ճեան: Ատոնցմէ մին մասնաւոր, Սարգիս
եպիսկ. Սարաֆեան, զիտուն զուլս բայց
մաղձոտ հոգի, յայտնի կաթողիկամէտ, որ
սակայն չունէր ոչ բոլորովին անշատուելու
վճռականութիւնը և ոչ հաստատ մնալու որո-
շողութիւնը, և որ նախեանի ամբողջ պաշ-
տօնավարութեան միջոցին անոր սուրին էր
եղած, անոր մահէն ետքը անոր յաջորդե-
լու իր յոյսին մէջ ևս խաբուած, հասարա-

կուժեան չար ոգին էր դարձած, ամէն կողմ սիրտերը թաւառորելու և հանրային խաղաղութիւնը խանգարելու համար:

Բայց պառակտումը աւելի լայն չափերով խորունկացած էր աշխարհականներուն, մասնաւորապէս ամիրաններուն մէջ: Ասոնցմէ մասնք, արգէս, արգելի կամ արգելիկա՛մէտ, լատին ոգիին շատագոյններ էին եւ զազտիկ պաշտպանեալները Ֆրանսական զինպանստան, որ Թուրքիոյ մէջ կաթոլիկութիւնը հովանաւորող եւրոպական քաղաքականութիւնը կը ներկայացնէր: Իսկ միւսները, թունդ հակառակորդներ այդ ուղղութեան, օսմանեան քաղաքականութեան տեսակետով նոյն իսկ վտանգաւոր կը նկատէին ազգին մէջ կաթոլիկութեան տարածումը, խորհելով որ մի՛ գուցէ կառավարութեան աչքին նոյն իսկ կապաճելի գտնան իբրեւ եւրոպական քաղաքականութեան փոխադրիչներ թուրք երկրէն ներս, և այն: Կոյտ և Նալեան իրենց գլոյտ վարմանքին մէջ այս կէտն ալ ունեցած էին ի նկատի, մերթ լուռ և մերթ նոյն իսկ գլոյտ վերաբերմունք ցուցնելու համար ըստ պատեհութեան: Պատմանեանի կ'երեւի թէ կը պակսէր այս շղիհայեցութիւնն ալ: Էապէս սիրող մըն էր ան, ինչպէս իր նախորդները, իր եկեղեցիներն. ոչ էջր սիրեր նաև, ինչպէս անոնք, խիստ ընդհանր ցուցնել օտարամտներուն դէմ. բայց անոնց պէս այդ հրկու ուղղութիւններն ալ հաւասարակշիռէն արժեցնելու ոչ ճկունութիւնը ունէր և ոչ ճարպիկութիւնը: Զուէնէր Կոյտ տի կամքն ու կարողութիւնը՝ ներքին վարակացումի գործը հովանաւորելու համար ազգին կեանքին մէջ, ոչ ալ Նալեանի մտաւորական բարձրութիւնը՝ ինքզինքը յարգելի ընծայելու համար իրեններուն և այլոց: Ոմանք կը կապածէին իր մտայնի իբրեւ լատինամէտի, ուրիշներ չէին ախորժիկ երկկողմանիութեան նմանող իր վարքէն ընդհանրապէս. ու Սարաֆեանի նմաններ կը ջանային օգտագործել միայն իր տկարացած գիրքը: Փանի մը ամիրաններ, մէկը մասնաւոր՝ դոր չղիմանի սակայն յանուանէ յիշել իր նամականիներուն մէջ, անտանելի հակառակութիւն կը սնուցանէ իրեն դէմ:

Ասկէք է ահաւոր տագնապներու այն կրակը, որուն մէջ կը խորովուի իր հոգին. ասկէք նաև՝ քանիցս իր հրաժարիչները, և

յետոյ, ա'լ անկարող Թուրքիոյ մէջ ապրելու, դէպի արտասահման իր անապարտանքը, ուր սակայն կեանքը չի դադրի նորէն տառապանք մ'ըլլալէ, զի իր սէրը խորապէս իր Ազգին և Յեղեղեցիին հետ էր ստուգապէս, ու օտարութիւնը չի կրնար սփոփել զինքը. « խաղիկալ նաւա՛ն է ինքը, որուն ճնաւահանգիստը օտարութիւնը չի կրնար ըլլալ սակայն: Վարանոտ և տկար նկարագրի պատկեր մըն է իր գրուածքը, որուն մէջ սակայն ի յայտ կուգան անհատի մը այս կամ այն թերութիւններէն աւելի՛ իր դարուն ճշմանք ժամանակին»: Այս պատճառաւ անոր հրատարակութիւնը իրաւամբ պէտք է նկատուի Բարգէն վարդապետի կողմէ կատարուած ճնահատելի ձեռնարկ մը, և անոր վերաբերմամբ յաւելուածաբար կատարած իր խորհրդածութիւնները, այնպէս ինչպէս ջանացինք ցոյց տալ այս տողերուն մէջ, օգտակար լուսաբանութիւններ, հասկնալու համար դարուն ոգին:

(Շարունակիկ)

(10)

Գ.

ՀԱՒԱՏՔԻ ԳՈՒԼՔԻ ԵՒ ՄՏԱՌՈՒՄՆԵՐ

ԻՆՏԵԶՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՐ ԿՐՕՆԵՐ ՄԸ

Դեռ պիտի չլողկնէի ինտեսք քափուր պարտութիւններէ, և քառեռու այն կուսակա՛մներէ, որոնց վերջը զայի՛ չունի կարծես: Երի կը սպասեի որ ընկերաբանը ձեզի կ'ըմբ մը չայ, ընկերաբանը քա՛ճաքանկ զննչ, երկու պիտի սպասեի: Մի՛ սպասեի. Թողիք վայրկեան մը ինքզինք իր հանգիստին մեք. ինքզինք ի վերջոյ մտնի պիտի ցնկի: Խորհեցի՛ դուք ձե՛ր վրայ, քանի որ խնայիք կ'ըմբ մասին է, այսինքն ամենեւնի անհաշուան, ամենեւնի ընկերային, երի կ'ուզեի, քանի որ ամեն ընկերութեան շարքին է ան, քայց անաւ ամենեւնի ինչ ընկերայինը, քանի որ կ'ըմբ և կ'ըմբ քանիս պիտի անհաշուան համոզումներուն մեք: Առեցիք նախ կ'ըմբ մը ունենալ ձեզի համար. իսկ երի չիք ուզեր զայն ունենալ ձեզի համար, այլ ամբողջ աշխարհի համար միայն: Չնոհի՛ ըրեք թմա՛լ իսկ չուզիք զայն: Կ'ըմբաւոր է ա՛յն հոգին միայն որ կ'ըմբին մեք ամեն քանիս տաք ընկերային շահիկամբութիւն մը կ'ըմբ, և որուն մեք այդ շահիկամբութիւնը միայն ձեռնող կուսայ կ'ըմբ մը զապախարիւ և փափախիւ:

Ա. Ա.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՆԾԱՑՈՒՄԸ

Փետուր մ'ինկաւ Արարաթի կաթարէն
Փետուր նախորդ արծիւի.
Ինկաւ փետուր մ'ալ անհունին խորերէն,
Փետուր պանդուխտ կըռունկի:

Մետրոյ ահա, հսկան ահա կը զրրէ
Զոյգ փետուրով մայր լեզուն,
Մէկէն՝ նախանք, միւսէն թախիծ կ'առիքնէ,
Աւխարհ, աշխարհն է խօսուն:

Գիր, գիր իջման, աստուածօրէն տեսլագիր,
Գիր դրախտին մեղքակաթ,
Պըսակագիր, ու Տեառնագիր, Սուգի գիր,
Արարատեան մագաղաթ:

Ախուրեանի ջուրերուն մէջ լրացուած
Ով իմ փետուր կըռունկի,
Բարբառին մէջ կուգայ ձայնըդ տրամած,
Փետուր լացի ու սուգի:

Արեգակի բոցերուն մէջ նախապալաց
Ով իմ փետուր արծիւի,
Բարբառին մէջ կուգայ ձայնըդ վեհապանծ,
Փետուր կեանքի, արեւի:

Շրթունքէ շուրթ դառնաթաւալ հայ բարբառ,
Անկախ նըման աստղերուն,
Կը բերես խունկ, մեղր ու կըրակ եւ յամպար,
Նըման ծոցի մը բեղուն:

Բարբառ անանց, վիշապազանց, նախահարց,
Բո՛ց՝ Նարեկեան արձակին,

Նաւաբեկում՝ խորն հոգիին մակընթաց,
Աւմաւենի՝ աւագին:

Դուն Առաւօտ լուսոյ լեւան ոսկեսար
Շընորհալի մեղբաժոր,
Անհուն հառաչ եօթնադիւրեան արուեստի,
Սըրինգ սրէն վիրաւոր:

Դուն հին միմունչ անճառներուն Սուրբ Սօսեաց,
Փանդիո, բամբիո Գողթանի,
Երգ Վահագնի, Արսաւէսի ամպաւաց,
Հոգիս ձեզի կը ճանի:

Եղբրամ՝յր դառնակսկիծ լացերով,
Արուսեակ որ կը ժպտի
Աւանդօրէն սուրբ գմբէթին վըրայով,
Ոսկեդարին պէս ոսկի:

Փա՛նֆ, ով լեզու, մեսրոպական, մեծարմաս,
Դուն գայիսոն ու գահ մեզ,
Մայր թագունի, այրիութեան մէջ հըպարս,
Ծաղկեալ մական, վարէ՛ մեզ:

Ողիմպոսէն եկաւ դափնի Հոմերին,
Առիւր պըսակ մինչ Մեսրոպ,
Արարատին լոկ կասարէն ափ մը ձիւն,
Զի մեր վախճանն էր ամպրոպ:

Մեր նախահարք արե՛ւն, արե՛ւն են պաւսեր,
Այսօր ահա արեւին
Տեղ կը պաւսենք մայր բարբառող գերիվեր.
Արեւապաւսն ենք գրիւն:

Օճականի ֆամին բացեր է զըրֆիս
Էջե՛րն, էջերն այս առօր:

.
.

ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՃԱՆՆԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Մկրտութեան պատմական աւազաններու նկարագրութիւնը ընելէ առաջ կարեւոր կը նկատենք բացատրել թէ քրիստոնէական եկեղեցիին սկզբնաւորութեան թուականին հըր կը կատարուէր Մկրտութեան խորհուրդը եւ աստիճանաբար ինչ զարգացում ունեցած էր, եւ ե՞րբ գոյութիւն ունեցան Մկրտութեան աւազանները եկեղեցեաց մէջ եւ անոնց վրայ ի՞նչպիսի ճարտարապետութիւն կը կիրարկուէր. այս բացատրութիւններէն վերջ, Երուսաղէմի եւ Շրջակայից պատմական աւազաններուն նկարագրութիւնը պիտի ընենք:

Ա. Յանգարտարայից մկրտեալն աւազաններ. — Մկրտութեան աւազաններու անունին տակ կրնանք յիշել մկրտութեան համար յանպատրաստից տեղերը: Գիտային օրինակն լուացումները երկար ժամանակ զորոշումներն մէջ էին եւ դուրսէն է բացատրել զանոնք: Յորդանանի մէջ Յիսուս Քրիստոսի տուած օրինակին հետեւելու փափաքը, մկրտութեան յատուկ տեղ մը ունենալու զանազան թուականներու ե քանի մը գաւառներու գծաւորութիւնը, երբեմն մեծ բազմութիւններու այն խորհուրդը մասնակարարելու անկարելիութիւնը, զլիւաւոր պատճառներ են որ խորհիլ տուած են, Քրիստոնէութեան սկիզբը, մկրտութեան կատարման համար կարելի յարմարութիւնը ոչ միայն գետերից, այլ լիճերու, ձկնոցներից, աղբիւրներից եւ վերջապէս նոյն իսկ ծովուն: Գործք Առաքելոցի մէջ յիշուած նշանաւոր պատմութիւն մը նախընթաց մը կը հայթայթէ: Փիլիպպոս սարկաւազը կը հանդիպէ հելանոսի որուն հետ կը ճամբորդէ եւ անոր կը քարոզէ Յիսուսի վարդապետութիւնը: Երբ կ'երթային անոնք, հանդիպեցան «ջուրի»: Օտարակաշնը ըսաւ. Ահաւասիկ ջուր, ի՞նչ բան կ'արգիլէ որ զիս մկրտես», Փիլիպպոս պատասխանեց. «Ո՛յ ինչ, եթէ դու ի սրտէ կը հաւատաս»: Միւսը պատասխանեց, «Կը հաւատամ թէ Յիսուս-Քրիստոս է Որդի Աստուծոյ»: Կառքը կեցուցին եւ երկուքը ի-

ջան ջուրին մէջ: Փիլիպպոս մկրտեց իր ընկերը: Փիլիպպէի մէջ Ս. Պօղոս նորահաւատ ժողովրդան համար ժողով կը գումարէր տեղւոյ մը մէջ, տեսակ մը գեղջական տուն որ միշտ կը շինուէր գետակի մը կամ աղբիւրի մը մօտ: Կիններ մօտիկ կ'ընէին իր խօսքերը, անոնցմէ մին քրիստոնէութիւնը ընդունեց եւ մկրտուեցաւ նոյն տեղւոյ վրայ (Գործք Առաք. ԺԶ. 13-15): Այս օրինակներով, հաւատացեալները կրնային յարիւ աւելի վստահութեամբ մը թէ իրենց քարոզիչները այս մասին գծաւորութիւն մը չէին պատճառել: Ս. Յուստինոս՝ մկրտութիւն փափաքողին պահանջուած պայմանները թուելէ յետոյ, կ'աւելցնէր, յետոյ կ'առաջնորդէր անոր տեղ մը ուր ջուր կը գտնուի: Տերտուղիանոսն այ նմանապէս ջուր կը պահանջէ: Այս վկայութիւններն հետեւեալքով մենք կրնանք յիշել շատ հին ժամանակներուն հաւաքուած աւանդութիւնները, ինչպէս այն՝ որ կը վերագրէ Ս. Պետրոսի Տիրերի մէջ կատարած մկրտութիւնները (Տերտուղիանոս, Մկրտութիւն, Բ. Լ. հտր. Ա. 1197-1200): Ոմանք կ'ուզեն պահպանել մկրտելու սովորութիւնը Յորդանանի մէջ, նոյն իսկ այն տեղը որուն կը հաւատանք թէ Փրկին ներկայութեամբ նուիրականացած է:

Հետեւեալ դարերուն մէջ յանպատրաստից մկրտութիւնը հաստատուած է քանի մը պատմական իրողութիւններով եւ զրոյցային գրուածքներով: Մենք արդէն յիշատակեցինք չափաւոր արժէքով վկայաբանութիւնները. միւսնայն կարգին վրայ կրնանք տեղ գտնել հայերէն շարագրուած Փոփոսի վկայաբանութիւնները, որոնց մէջ մեզ ցոյց կը տրուի ծովեզերքը զինուորներ մկրտող եպիսկոպոս մը (Conybeare, The Apology and acts of Apollonius, London, 1894, էջ 118): Չենք յիշեր անարժէք վկայութիւնները: Աւելի հին պատմութեան մը առջեւ չպիտի կանգ առնենք, որ կրնայ մինչեւ Դ. դարու կերպ թուական մը կրել. պատմութիւն մը՝ որուն համաձայն, Աղեքսանդրացի Աղեք-

անոր եպս. օր մը կը տեսնէ տղաքներ որ ծովեզերքը կը խաղեն և իրենց ընկերներէն միոյն վրայ մկրտութեան արարողանքին ներ կը կատարեն։ Արարողագետը եւ ըրտասարդ տղայ մըն էր որ օր մը պիտի ըլլար Ս. Աթմասա (Ռուփինոս, Եկեղեց. Պատմութիւն, նաև Héfélé, Hist. des Conciles, Paris, 1907), Առաքմանգեղոս կը պատմէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Հայաստանի Առաքեալը, շարունակեց մկրտութիւն կատարել Եփրատի մէջ Բագրեւանդի եկեղեցիին շինութեանէն յետոյ։ Նոյն իսկ Զ. դարուն Օդոստինոս, է. դարուն, Եօրքցի Պաւլէն Պրեռոնները կը մկրտեն Կլէնի, Թրէնտի, Սիվալի գետակներուն մէջ և աւելի սովորաբար Տէրվէնի մէջ որուն մէկ ջրի ընթացքը Յորդանան նշանական անուներ պահած է։ Հին սովորութեան մը այս տեսակներութիւնը կը բացատրէ իրողութիւն մը, որ յառաջ եկած է, ինչպէս այն՝ որ Ռուփինոսի կողմէն կը վերագրուի Ս. Աթմասաի։ Նոր օրինակ մը կը գտնենք երկրորդաբար Ապտիւլ Մասիքի հայատակութեան պատմութեան մէջ, որմէ կը հասկցուի որ փոքրիկ հովիւներ՝ ընկերները նաև հատակին՝ կը կատարեն անոր մկրտութիւնը (H. Leclercq, Les martyrs, Կոր. Դ. էջ XC V)։ Յովհաննէս Մոսքոս նմանօրինակ իրողութիւն մը կը պատմէ, որուն համաձայն, կը տեսնուի որ միայն ջուրը կը պակսի խումբ մը երիտասարդներուն՝ այն ժամանակ երբ իրենց օրհասական ընկերը կը թախանձէ իր մկրտութիւնը կատարելու։ «Ձենք կրնար, կը պատասխանեն անոր, մենք աշխարհականներ ենք. մկրտութիւն կատարելու համար պէտք է ունենալ եպիսկոպոս մը կամ քահանայ մը, նոյն իսկ մենք ջուր չունինք», եւ սակայն նոր ստիպումներուն վրայ, կու տան անոր մկրտութեան ձև մը, ցոյց տալով այսպէս, եթէ ջուր ունենալին պիտի մկրտէին զանկապ տեղւոյն վրայ։

Բ. Եկեղեցիներու եւ մկրտութեան աւազաններուն միջեւ քաժամում. — Յանպատեալից մկրտութեան աւազաններէն յետոյ է որ ժամանակ մը նոյն աւազանները կը հաստատուէին այն տուններուն և բաղնիքներուն մէջ որ ջրի առատութիւն կամ յարմարութիւն ունէին։ Արդէն Դ. դարուն այդ սովորութիւնը լքուեցաւ եւ մատդրուեցաւ այն թուականէն սկսեալ աւազանի շէնքեր

ունենալ եկեղեցիի մօտ և եկեղեցիի յարակից՝ ուր երախաները կ'առաջնորդուէին մկրտութիւն ընդունելու համար։ Նաև այս դարուն, մկրտութեան ձևը փոփոխութիւն կրած է, վասն զի նոյն իրողութեան վրա տարուէր Զատիկ ձրաբաղնիքին, սակայն գիտուած է որ բազմաթիւ երկիրներու մէջ, այս թուականին խիստ ձմրան եղանակին կը հանդիպէր և ո՛ր է եղանակաւ չէր թոյլատրուէր կատարել երախաներու ընկղմումը գետերու սառուցեալ ջուրերու մէջ։ Մկրտութեան եւ այլ պարագաներու պատճառաւ կըրը ստիպուեցաւ բարեփոխել ինքնուրույն արարողութիւնները եւ ընդունիլ ջրացանութեան մկրտութիւնը։ Շատ կանուխէն գործածուեցաւ այս սովորութիւնը, բայց այն պայմաններով որ միշտ պիտի չը համառօտէին նախնական ծէսը։ Այս պարագան կը հաստատեն ինչաւուրց մէկ քանի որմանկարները։

Եթէ ամէն տեղ չունենար ո՛ր եւ ջրի ընթացք մը, բայց չենք կրնար ենթադրել թէ անկարելի է ունենալ ո՛ր եւ ամբարի այսպէս, ընկղմումը մկրտութիւնը առնալն ճշտութեամբ ամէն տեղ կարելի եղած է։ Բայց ծիսական հանդիսութեանց զարգացումը, մթնոլորտային պահանջները և թեկնածու բազմութիւնը տակաւ առ տակաւ առաջնորդեցին մկրտութիւնը կատարել պաշտամունքի նուիրաբերուած շէնքերու մէջ և ունենալ ջուրը գաղջացնելու յատուկ առնչներ։ Բայց մկրտութիւնը ունի անհրաժեշտ արարողութիւններ, ինչպէս երգման, ցուցնութիւնը։ Աստուծոյ տան վերահերիալ բարձր յարգանքի զգացումը կը հետաքննէ ազախարդներու և տեղացիներու զանազան դասակարգերը, առանց ըմբոստացման չեն կրնար մտածել եկեղեցիին մէջ հաւաքելու բազմութիւնը այն երախաներու ուրոնք նախապէս պիտի ենթարկուէին երգմանցուցնութեան արարողութեան, շատ բնական համարուած է այս պատրաստութիւնները հետաքննել մայր եկեղեցիներու կից տեղերուն մէջ։

Տեղեւոր բաժանման սկզբունքը այսպէս հաստատուելով՝ եկեղեցիին խաղաղութեան թուականին, բնականաբար յառաջ պիտի դար շինուածքներու բաժանման ըսկզբունքը։ Այս պատճառով, մինչ քրիստոնէական պաշտամունքի համար կ'ընդուն-

ուէին քաղաքային պազիւիւքանները, օգտաւորութեան փոքր տաճարները, Տապանները, մկրտութեան կատարման համար:

Այսպէս եղած է ընդհանուր ընթացքը որուն անկարելի է նշանակել ճշգրիտ ժամանակադրական զարգացում մը: Միևնոյն բնութեամբ անստգութիւն մը կը տրբէ գիտնալ այն պայմանները որոնց համաձայն Դ. դարէն սկսեալ հիմնուեցան մկրտութեան հին աւազանները: Գրեթէ ոտոյգ է որ իւրաքանչիւր եպիսկոպոսական քաղաք ունէր մկրտութեան աւազան մը և, թեմերու անհաւասարութեան պատճառաւ, ընդունուած է թէ ուրիշ քաղաքներ ալ երբեմն ունեցած են աւազան մը եւ երախաներուն խնայելու համար երկար ճամբորդութիւն մը մինչեւ այն քաղաքը ուր հաստատուած էր եպիսկոպոսը: Սակայն այս գիւղղութիւնը ընդհանուր չէր, հնթադրելով նաեւ թէ ան բացառիկ ալ չէ եղած. վասն զի կը տեղեկանանք Ս. Գրիգոր Նազդանգացիէն թէ իր ժամանակի քրիստոնեաներուն իրենց մկրտութիւնը յապաղեցնելու համար մէջ բերուած պատճառներուն մէջ կը գտնուէր աւազան մը գտնելու համար անոնց ձեռնարկի մասին ճամբորդութեան երկարութիւնը (ՏԵՄ. Orat. XL. insaneto baptimo. P. G. հտբ. 12.): Ընդ հակառակէ, Դ. դարէն սկսեալ Յովհաննէս Մոսքոս կը յիշէ աւազանի մը գոյութիւնը Լիւզի մէջ աւանին մէջ (Patrum Spirituale. P. G. հտբ. 28.):

Տղաքները մկրտելու հին սովորութեան հակառակ, չափաւանդու թիւր բաւական շատ էր արարողութեան եւ նոյն իսկ չէնքին տալու համար իր նկարագիրը: Աւազանը մասնաւոր շինուած էր չափահասներու մկրտութեան սոսք. ինչ որ կը բացատրէ աւազանին խորութեան ծաւալը: Նրբ, Ը. դարուն, տղաքներուն մկրտութիւնը ընդհանրացաւ, տակաւ առ տակաւ երաժարուեցան անգործնական շէնքերէն եւ աւազանին քով դրուեցաւ քիչ խորութեամբ կարաս մը: Միևնոյն ժամանակ, լքուեցան առանցնական աւազանները որոնց օգտաւորութիւնը եւ ծաւալը այլեւս անբացատրելի էին, յորմենեակ առօրեայ եւ բոլոր հանդիսութիւններէ զուրկ մկրտութիւնները Աստուածայայտնութեան, Աւագ Ծաբաթի եւ Պենտէկոստէի մկրտութեան արարողութեան տեսակէտով լքում և մոռացում կը բերէին: Այս օրերուն հանդիսաւորութեան համար գաղափար մը տալու համար կը յիշուի այն Աւագ Հաբաթ օրը, երբ Ս. Ոս-

կեբերան յարձակում կրեց իր եկեղեցիին մէջ. ա՛ն արդէն 3000 մարդոց մկրտութիւնը աւարտած էր, և կը մնային տակաւին աւազան ինչեկու համար բաւականաչափ մարդեր և կիներ:

Գ. ՃԱՐՏԱՐԱՍԿԵՆՈՒՄԻՆ. — Աւազանները ըլլալու նպատակով շինուած չէնքեր մ'են է միաձեւութիւն չեն ներկայացներ: Զանազան ձեւեր ունին անոնք, որոնց յատակագիծը քառակուսիէն կ'անցնի շրջանակային ձեւը բաղկացութեանց զիծերու մէջէն, որ յաճախ կը վերջանան վեցանկիւնի և ութանկիւնի: Տեսնենք ձգտումն է իրականացնել կամ մօտենալ շրջանակային ձևին: Գրիստոնէութեան մէջ շրջանակային եկեղեցիներու ճնուկը եւ զարդացումը տակաւին լի են մթութեամբ, և հոս տեղն չէ մօտենալ այս ճարտարագետական խնդրոյն: Ութանկեան ձեւը հազիւ նուազ յաճախ է: Եկեղեցիի ճնուկուն գրուածքներուն մէջ իր ընդունելութեան պատճառը փնտռուած է, բայց այս գրուածքները ցոյց կուտան միայն գոյութիւն ունեցող վիճակի մասին կիրարկել խորհրդական նկատումներու հոգը: Ինչ որ ալ ըլլայ, ութանկեան ձեւը նոր մենաբանութեանց եւ պրպտոմներու ճանապարհի մը մէջ մտած է, Փոքր Ասիոյ նոր հետազոտութիւններէ ի վեր: Ամին պարագայի տակ, պէտք է նկատի առնել աղեցութիւնը կոտանդինեան շինութիւններու, ո՛րքան նոր շատ մը կողմերով և նոյնքան որոշիչ քրիստոնէական ճարտարագետութեան ապագային համար: 334ին Պորտոյի Ուլտատարը կ'այցելէ Երուսաղէմ եւ կը յիշատակէ Ս. Յարութեան տաճարը եւ հոն հաստատուած մկրտութեան աւազանը, Եւսեբիոս Տլւրոսի եկեղեցիին նկարագրութեան մէջ կը խօսի երկու կողմերը կանգնուած յաւեւարածական սիւն չէնքերուն: ՃԱՆՈՆԵ ԿԱՄԱՐ ՈՐ ԱՂՈՒՄ ԲԱՐՈՒՆԵՐ ԵՎ ԵՐՈՎ ՈՒ Ս. Հոգւով մաքրուէին: Ասոնք կարճ տեղեկութիւններ են:

Երուսաղէմացի Ս. Կլարեղ մկրտութեան աւազանին համար երկու մասեր կը զանազանէ. 1. Սրահ կամ գաւիթը, ուր երախաները կը հրաժարէին սատանայէն և կուտային իրենց զաւանթութիւնը. 2. Շէնքին կեդրոնը, ուր տեղի կ'ունենայ բուն մկրտութիւնը: Սրահ կամ գաւիթ չկեցած պարագային տեղ մը կը սահմանէին երդմնեցողութեան պարտողութեան համար: Կը թուի թէ ամենահին աւազանները անպատճառ կ'ունենային այս նպատակը մկր-

տուժիւնը կատարելու համար, Մկրտեալ-
ները անմիջապէս կ'առաջնորդէին միթա-
կայ եկեղեցին քրիստոնէական ընծայու-
թեան լրումը ընդունելու համար: Բայց այս
սովորութիւնը հետեւանք կ'ունենայ լուրջ
անպատեհութեանց. ուրեմն խորհեցան ա-
ւելի կամ աւելա՞ք մեծ թուով մատուռներ
կանգնել աւազանին շրջապատը հոն կատա-
րելու դրոշմը և բաշխելու Հաղորդութիւնը.
այս մատուռներուն զանազան անուններ
տրուեցան, համաձայն անոնց մասնաւոր
նպատակին: Տեսնուած է Ափրիկէի մէջ հա-
ւանական գոյութիւնը երկաթէ զաւազան-
ներու որ կը կրեն վարագոյրներ՝ այն տե-
ղին առջև, ուր կը գտնուէին արդէն մերկ
և ընկուճի սպասուի երախանները, ուրիշ
տեղ հաստատուած է վառարան մը աւազա-
նէն ելնողը անմիջապէս տաքցնելու համար:
Նախապէս, կը թուի թէ, հռովմէական
տան հետ նմանութեան գծով մը, նման
գլորքին բացօթեայ սրահի մը (atrium) որ
կեդրոնին մէջ ունէր ջրհոր ունեցող քա-
ռակուսի ձեւով բակ մը (impluvium), որուն
մէջ կը հաւաքուէին անձրևի ջուրերը. բայց
այս կերպը քիչ գործնական էր և քիչ ժա-
մանակ տեւական էր: Բացուածքը փոխուե-
ցաւ տանիքի մը կամ գմբեթի մը, շինուած-
քին ձևին համաձայն:

Դ. դարու մկրտութեան աւազանի մը
վրայ կարելի է զաղափար մը կազմել հա-
մաձայն կողմնակի երևոյն հարթ քանդակին
հռովմէական տապանի մը, որուն մէջ, փու-
թով և տարօրինակ երկնիւղով կարծուած է
գտնել լաղրանի աւազանին պատկերը: Կա-
րելիութեան և ստուգութեան մը միջեւ
հեռաւորութիւն մը կայ, ըստ մեզ, չյար-
մարոր համարձակ խօսքի: Աս արդէն եր-
ջանիկ գիւտ մըն է քան այն որ արժած է
միզ Դ. դարու քրիստոնէական աւազանի
մը այս պատկերը: Ինչպէս Պազլիլըներու-
նը, նոյնպէս այս աւազանին դուռը օթոցով
էր զարդարուած է: Գմբեթին զազաթին
վրայ հաստատուած է Գրիստոսի փակագի-
րը: Կը դիտուի որ այն հռովմէական և Սիւ-
րիոյ աւազաններուն վրայ ձգտումը մը կայ
պատահանները բարձրացնել յատակէն շատ
հեռաւորութեամբ: Արդեօք խո՞յս տալու
համար դուռը բնակող հեթանոսներուն ան-
խորհրդապահութիւնն է (Sb' Dict, d'arch.
բառն Baptistère):

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒԱԿԱՆԻՆ ԽՆԴԻՐԸ (*)

Ա.

ՅԱԽԵԼՈՒՄԵԱԿԱՆ ՆՕԹ ՄԸ՝ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ
ՅՈՒԱԿԱՆԻՆ ՄԱՍԻՆ

«Մովսէս Խորենացոյ պատմութեան քը-
ւականն ու նպատակը» յոգուածիս մասին,
որ հրատարակուած էր Byzantionի մէջ 1936,
հատ. ԺԱ. էջ 81-96, Պ. Ադոնց Նոյն հան-
դէսին Նոյն թիւին մէջ (էջ 97-100) գրած
է կարճ քննադատութիւն մը, որով չ'ըն-
դունիր Խորենացոյ թուականը 876ի եւ
885ի միջեւ գնելու իմ տեսութիւնս: Կը
փափաքեմ քանի մը դիտողութիւններ ա-
ւելցնել հոս իր փաստարկութեան առթիւ,
թէ՛ խնդրոյն սահմանները ճշգրտու և թէ՛
ապագայ վիճարանութեան մը ճամբայ հար-
թելու համար:

Ամենէն առաջ պարտաւոր եմ ընդու-
նել թէ Ադոնց իրաւունք ունի մերժելու
իմ վերջին կարտա, որով լանացել ցուցնել
թէ Մովսէսն ջողարկեալ կանարկութիւն մը
կ'ընէ Վասիլ Ա. բիւզանդական կայսեր
(867-886) ծագումին: Սահակի պատգամին
(Մովսէս Դ. 65) մէջ յիշատակուած անա-
նուն թագաւորն է ոչ թէ Արշակունիներէն
սերած բիւզանդացի մը, այլ, ինչպէս Ա.
դոնց կը ցուցնէ, Վաղարշ, պարսիկ թա-
գաւորը: Ուրեմն Մովսէսի գրուած քննորոշ
մէջ բուն իր ժամանակի թուականին մասին
ուղղակի ակնարկութիւն մը գտնելու յոյսը,
որ արվեստ պատրեր էր ինձնէ առաջ շատ
բանասէրներ, առժամա պէտք է գտնեց ընել:
Կացութիւնը կը մնայ ինչպէս էր առաջ.
«Հեղինակը այնքան ամուր կը դիմակաւորէ
ինքզինքը, որ բացարձակապէս կը զգու-
շանայ ընելէ որ և ա՛կնարկութիւն իր ի-

(*) Իր քանկանութեան համար կը ներկայա-
ցընենք երուսաղէմի երրայանայ Համալսարանի ու-
սուցչապետներէն Պր. Հէնս Լէվիի եւ միժմանուն
Պրօֆ. Ն. Արոնի միջեւ կարծիաց և տեսութեանց
փոխանակութիւնը այս կարեւոր հարցին շուրջ,
թարգմանածով զայն Պրիւսէիքի Byzantionի հանդիսին
ԺԱ. (1936) հատորի 593-595 էջերէն:

բական կեանքին պարագաներուն մասին, ու ժամանակակից դէպքերու նկատմամբ կատարած մատանշումները ամէնքն ալ 440ին շուրջը կը դառնան (տես իմ յօդուածս, էջ 83)։

Ազոնցի փաստերուն ծանրակշիւ ըլլալը յօժարակամ կ'ընդունիմ. բայց ես չեմ կրնար ընդունիլ ոչ իմ վարկածիս ի պաշտպանութիւն յառաջ բերուած փաստիս գէտ իր գատումին կարեւորութիւնը և ոչ իր իսկ թելադրութիւնները թուականի մասին։

Բայց նախ՝ մուտքի դիտողութիւն մը. ինծի այնպէս կը թուի թէ Սահակի նշանաւոր պատգամին նկատմամբ Մովսէսի լռութենէն կարելի չէ հետեցնել թէ անիկա անտեղեկակ է ատոր, և այդ իրողութենէն իր ժամանակին վերաբերմամբ եզրակացութիւն մը հետեցնել, ինչպէս Ազոնցի կ'ընէ։ Այդ կերպով, ոչ մէկը չի կրնար ըսել թէ Մովսէս չի ճանչնար Սմբատ ինստիտուցիոն (Ֆ 856) կամ անոր Բագարատ Տարօնցի եղբայրը, (ինչպէս Մարգարտի կը թելադրէ)։ Կրնայ Սիւրբ ըսուիլ թէ անիկա չիշիւր վանոնք կամ չափնարկի բանոց, որովհետեւ իր պատմութիւնը մինչև շուրջ 400 միայն կը հասնի և ինք չուզեր վեր առնել իր դիմակը։

Ազոնցի իրաւունք չունի ըսելու թէ (էջ 97) իմ լուծումս «ի վերջոյ» հիմնուած է պարզապէս Մովսէս ինքնացիլի միակ պարբերութեան մը վրայ։ Իբրև իրողութիւն մը, այս փաստը ապացոյցներու շղթային երկրորդական մէկ տարրը միայն կը կազմէ և կրնայ ի թագ գրուիլ առանց վստահելու ամբողջ չէնքը։ Եւ որովհետեւ իրաւունք ունիմ վախճալու թէ զիս իմ թուականադրութեան առաջնորդող մեթոտաւոր սկզբունքները ուղիղ չեն հասկցուած, պիտի ջանամ բացատրել վանոնք աւելի բացորոշ կերպով մը։

Մովսէս ինքնացիլի համար կատարելապէս հաստատուած թուական մը գտնելու նախկին փորձերը կարելի չէր որ յաջողէին, որովհետեւ անոր գործին մէջ չկան բնաւ անկասկածելի ակնարկութիւններ ժամանակակից դէպքերու։ Ստիպուած էի, հետեւաբար, անուշղակի փաստարկութիւն փորձելու։ Ըստ այսմ, փնտնելի որոշ մէկ շրջանը ճիշդ և ճիշդ դարբերու (որոնք միայն կրնան նկատի առնուիլ) պատմութեան,

«որմէ այդ գործին ձգտումները կ'առնեն իրական կարեւորութիւն մը այդ ժամանակին մէջ» (էջ 85)։ Որովհետեւ Մովսէս ինքնացիլի իր գրական աղբիւրներուն կ'ենթարկուի իրողութեան համար լոկ, իսկ ուրիշ տեսակէտով ազատ և ինքնատուպ է անիկա իր ատողմանքի ընտրելու, իր համակրութիւնները բաշխելու եւ վանազան կէտերու վրայ իր շէշտը դնելու համար^(*)։ Այս պատճառաւ ես մեկնեցայ այն կէտերէն, որոնց մէջ ակնիւր և Մովսէսի անկարելիւնք։

Հետեւաբար և ըսի թէ — բացի պարզապէս վաղնջական նպատակներէ — երեք յայտնի ձգտումներ կը շարժին ամբողջ գործին մէջ, որոնք Բագարատեան և Սրբապետեան և հելլենական համակրութիւններ են։ Միեւնոյն բաղադրութիւն ունեցող այդ երեք ձգտումներն էին որ, ինչպէս փորձած եմ ցուցնել, իսկական հասանքներ էին եղած Աշոտ իշխանին օրով։ Ազոնցի լռութեան կ'աւանդի իմ ամբողջ այս փաստարկութեան վրայէն։ Անիկա կը ծանրանայ Մովսէս ինքնացիլի պատմութեան հակամարտութեան ձգտումին վրայ միայն, որ, ըստ իրեն, ապացոյց մըն է թէ Մովսէս իր գործը գրած է այնպիսի ժամանակ մը ուր այդ հայ իշխաններուն ընտանիքին նուազումը ակնիւր էր այլևս, այսինքն ի վերջ կոյս Տրդ դարու։ Իր այս կարծիքը, արագ եւ վարկապարպի կերպով մը ստուտադածուած, հեռի է համոզիչ ըլլալէ։ Ըսենք նախ թէ Մամիկոնեանց ընդդէմ և Բագարատեանց ի նպաստ ձգտումները միեւնոյն են իրականութեան մէջ։ Դ. և Է. դարերու հայ պատմութիւնը լեցուն է Մամիկոնեան իշխաններու դիւցազնական գործերով, որոնց բաղադրամաս Բագարատեանց զինքը գոյգն է։ Այնպէս որ, Մովսէս, որուն դիւտումն է եղած գրել պատմութիւն մը ի գո-

(*) Ազոնցի կը միտի նուագեցնելու խորհնացոյ պատմութեան մէջ հելլենասէր ծագումն արժէքը՝ իր այն դիտողութեամբ (էջ 100). որով ան այս համակրութիւն ընդհանուր կը ցուցնէ «միւս հայ հեղինակներուն» եւս։ Բայց քանի որ Մովսէս կը սրբազնի պատմական աւանդութիւնը Մամիկոնեանց աննպաստ կերպով մը, հետեւաբար եւ պիտի չկրնար դիւրաւ աղաւաղել հելլենասէրութեան շարժապատճառները՝ եթէ այդպէս փափաքած ըլլար, փոխանակ շեշտելու գտններ, ինչպէս կ'ընէ իրապէս։

վեստ Բագրատունեան տոհմին, որագրած է հին եւ ճշմարիտ աւանդութիւնը եւ անաւագած է Մամիկոնեանները, որոնց փառքը կ'ստուերածէր իրենց մրցորդները: Անհրաժեշտ չէ հետեւաբար ենթադրել թէ այս և հակա-Մամիկոնեան ձգտումը Երազմէս մատնանիչ կ'ընէ այդ տոհմին նուազումը Տրդ դարուն: Անիկա հետեւանքն է՝ ասկէ զատ՝ Մովսէսի գրքին զխաւոր նպատակին, որ է՝ իր պաշտպաններուն ընտանիքը հայ պատմութեան առաջին կարգին վրայ դնել:

Իսոյց, յամենայն դէպս, ինծի այնպէս կը թուի թէ սխալ մեթոտ մըն է մէկ շարժառիթը առնելը և միւսները զանց ընելը: Երեք ձգտումներուն բաղադրութիւնն է որ իր նկարագրելը կուտայ Մովսէսի գործին: Աղոնիչ թուականագրութիւնը սխալ մըն է՝ մեկնաբանութեան իր կղզիացեալ մեթոտին պատճառով: Հեղինատիրութիւնը կարելի չէր Բագրատունի պաշտականի մը համար՝ Աշոտին առաջ. որովհետեւ Բագրատունիները իրենց գահը շահած էին միմիայն իրենց արարածէր քաղաքականութեանը համար, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն էր բիւզանդացիներուն դէմ թշնամական կեցուածք մը: Աշոտի օրով է որ Հայաստան առաջին անգամ վերագործաւ գէպի հեղինասէր քաղաքականութիւն մը (էջ 92): Մովսէս պիտի չկարենար գրել իբրեւ բարեկամ Յունաց, եթէ ապրած ըլլար Տրդ դարու վերջերը, ինչպէս Աղոնց կը հասկընայ: Հայ իշխաններուն մէջ Բիւզանդիոնի իրական բարեկամներն էին Մամիկոնեանները, ինչպէս Աղոնց ինքնին չեւտելով կը բացատրէ (էջ 93-100), առանց նկատելու սակայն որ այդ փաստը իր վարկածին ներհակ է որ կը հաստատէ:

Աղոնց իմ վարկածն բոլոր միջնէ ցարդ յառաջ բերուածներուն մէջ ամենէն յանգուզը կը նկատէ (էջ 97): Ես անոր մէջ ոչ մէկ յանդգնութիւն չեմ գտներ: Շատ քննադատներ այսօր կը հաւանին որ Մովսէս գրած ըլլալ ընդմէջ 700-900, և անոնց ամենէն ձեռնհասներէն երեքը Մովսէսի թուականը կը դնեն նոյն այն ժամանակին մէջ, ինչպէս ես ըրած եմ (տես իմ յետ գրութիւնս): Աղոնց ինքն ալ նոյնպէս կը մտածէր երբ իր վերջին յօդուածը կը գրէր Ժորժ Խաղբոյն շուրջը (Byzantin, Թ. 1934, էջ 251): Այն ատեն, ինքն ալ կը յանդգ-

նէր թելագրել թէ Մովսէս իր գործը պիտի կրնար գրած ըլլալ Փոտի խորագումների ժամանակէն յետոյ: Հիմակ կը թուի փոխած ըլլալ իր միտքը, առանց որ և է ակնարկուելուն ընելու իր նախկին կարծիքին(°):

ՅՐԱՆԱԳԻՄ

ՀէՆՍ ԼէՎԻ

Ք.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

Պ. ԼԷՎԻԻ ՆՕԹԻՆ ՄԱՍԻՆ

Պ. ԼէՎԻ, վերի յօդուածին մէջ հրաժարելով հանդերձ խորենացւոյ պատմութեան թուականը Վասիլ Ա. ի թագաւորութեան ատեն ղենելու իր տեսութենէն, կը շարունակէ մերժել մեր փաստերը և նոյն իսկ հակասութեան ամբաստանութիւն կ'ընէ մեր մասին: Եւ սակայն, Վասիլ Ա. ի վրայ գրած մեր յօդուածին մէջ, ուր ասիք ու նեցած էինք քննելու Սահակի Տեսիլը, մենք եղբակցացուցած էինք թէ այդ Տեսիլը, իր ներկայ ձևին մէջ, մինչև Փոտի ժամանակը կը վերանայ: Ըսած էինք նաև թէ մեր այս կարծիքը կը բաղխէ ան քանի մը դժուարութիւններուն: Սահակի տեսիլը յիշատակուած ըլլալը անանուն հեղինակէն Ընդհանրի, որ Սահակ Գ. կաթողիկոսի (Յ 704) օրով հայերէնէն թարգմանուած կտոր մըն է. նոյն տեսիլին յիշուած ըլլալը Մովսէս խորենացիէն, և տեսիլին ժամանակէն մինչև անոր իրականացումը անցած 350 տարիներուն հաշիւը: Փորձած էինք նաև փարատել այդ դժուարութիւնները, ենթադրելով որ Ընդհանրի թարգմանուած ըլլալ Փոտի ատեն և Մովսէս խորենացիին թերևս Տեսիլէն յետոյ եղած ըլլար, ու նոյնպէս թելագրութիւն մը ըրած էինք 350 թիւին մասին: Եւ սակայն մեր քննութեան

(°) Կը զարմանամ որ Աղոնց կը կրկնէ (էջ 100) Խալիֆային՝ Աշոտի հանդէպ թաղարկանութեան ուղղութեան հին քանաձևը, առանց յիշելու կամ ուշադրութիւն ընծայելու իմ մտնդամտնեալ փաստարկութեան՝ վերաբերմամբ սերտ յարաբերութեանց ընդմէջ բիւզանդական կայսր յարսիքե Աշոտի, Իրապէս. Աշոտ բարեխմբական յարաբերութիւններ կը պահէ երկու կողմերու հետ պ. եւ զգրտէ թէ ինչպէս պէտք է իր նպատակներուն համար օգտագործել Բիւզանդիոնի եւ Պաղատի միջեւ եղած սոխութիւնը (էջ 87):

շարունակումը մեզից ցոյց տուաւ թէ մեր ենթադրութիւնները կամայական եղած էին և ընդունելի չէին կրնար ըլլալ գէթ Ընդդէմ Սոցիալական համար, նոյն իսկ մէկ կողմ դնելով Մովսէս Խորենացին։ Այն ատեն առաջարկեցինք երկրորդ լուծում մը, որ սա է. Ղազար Փարպեցին կը յիշէ Մահակի տեսիլ մը՝ վերաբերմամբ Արշակունեաց և Գրիգոր իսկանց վախճանին, առանց որ և է ակնարկութեան՝ ապագային անոնց վերերելու մին։ այս տեսիլքէն է որ, Ժամանակ մը ետքը, մէկը հասած է ներկայ տեսիլքը, վաստիկ պարագայներուն յարմարեցնելու համար պէտք եղած ընդհանուր տարով առնորդ Բայց, այս վարկածով, Ընդդէմ Սոցիալական և Մովսէս Խորենացիի մասին այլևս խնդիր չի կրնար զլայալ։ վասնոր ոչինչ կ'արտօնէ ընդունելու որ անոնք ճանչցած ըլլան ներկայ տեսիլքը և ոչ թէ Ղազար Փարպեցիի սկզբնական գրութեանը։ Ինչ որ ըսել է թէ կարելի պիտի չլլայ Տեսիլէն ոչ մէկ փաստ հանել հայ պատմագրին թուականի մասին։

Պ. Լէվիի դիտել կուտայ տակաւին թէ ինքը Մովսէս Խորենացիին Աշոտի դարուն կը գնէ այն պատճառաւ որ հայ պատմագրին մէջ երևցած կրկնակի զգացումը, — այսինքն թէ՛ Բագրատունեաց մասին ունեցած համակրութիւնը թէ՛ նոյն ատեն «հելլենիստներ» լինելը — Աշոտ թագաւորի դարուն համար միայն կրնար հասկնալի ըլլալ, վասն զի Բագրատունեաց շրջանին մէջ Աշոտ է որ առաջին անգամ սկսած «հելլենիստներ» քաղաքականութեան, ու «հելլենիստ» դրանիկ մը պիտի չկարենար տեղ գտնել Աշոտէն յառաջագոյն Բագրատունեան արքունիքին մէջ։

Բայց ասոնք բոլորովին անձնական տեսութիւններ են, որոնք համաձայն ալ չեն պատմական վաւերագրերուն։ Իրապէս Քրէական դիտելը Աշոտ թագաւորի «հելլենիստներ» քաղաքականութեան մասին։ Ամբողջ իր ապարդիւր արարական աշխարհայեացքով է դրոշմուած։ Բուզայի ուղեցոյցի է ինքը՝ Հայաստանի մէջ անոր բրած անագորոյն արշաւանքին միջոցին։ պահ մը միւսլիման կը ձեռնէ ինքզինքը, և ի վերջոյ արքունի ապարդիւր կը կապէ, առանց բնաւ Բիւզանդիական դարձնելու իր նայուածքը։ Ընդհակառակն Բիւզանդիական է որ Աշոտի բարեկամութիւնը ջանաց ունենալ երբ հասկըցաւ թէ իրական ոյժ մը կը ներկայացնէր ան։ Ու եթէ Փոտոս որ մը յանկարծ Հայ Եկեղեցիի միութեան խնդիրը յարոյց, անձնական փառասիրութեամբ էր որ ըրաւ ան

այդ բանը, այսինքն առաքելական գործունէութեան համար չլինելու համար, ու միայն ասիական կը բաւէր որ Աշոտ իր կըրնակը դարձնէր Բիւզանդիական։

Գիտենք միւս կողմէ — և ասիական հակառակ Պ. Լէվիի հաւատարմութիւն — թէ Հատաւելի շեշտուած «հելլենիստութիւն» մը եղած էր Աշոտ Մսակերի և իր Շապուհ եղբոր օրով, որոնք Գարունքի (այժմ Պայասկ) իրենց կալուածք թողուցին՝ Երևանի մէջ հաստատուելու համար, յաւոյնելով այսպէս իրենց համար հաստատուն կայք մը ստեղծել Տալքի և Սպերի մէջ, որովհետեւ անոնք պատեհն պարագային համար՝ Բիւզանդիոյ աջակցութեան վրայ դրած էին իրենց յոյսը։ Լեւոն Հայկազն, որ այդ միջոցին կայսերական զանուն վրայ էր, պատուներ էր զարարել իշխան և Մսակերին ապագական և զաշխարհից Բագրատուն՝ Կերապաղաւոր տիտղոսով և պատրաստ էր օգնութեան հասնել Աշոտի և Շապուհի, Հայաստանի սրտին մէջ և վանայ լծին ասիական վրայ տեղաւորուած միւսլիման իշխանութեանց դէմ, եթէ անոնք կոխ մղել հարկադրուէին։ Նոյնպէս Թէոփիլոս կայսրը Շապուհին Աշոտ որդիին բարձրացուց անտի հիւպատոս-պատրիարքութեան, պատուօրէ բացառիկ տիտղոս մը, որ հնարուած էր պատուելու համար կեսար Ալէքսիս Մուսլուքսը։

Կը տեսնուի ուրեմն թէ «հելլենիստներ» ձգտում մը՝ Աշոտ թագաւորին յառաջագոյն Ժամանակի մը մէջ՝ «կարիքիւնութիւն» մը չէ, այլ իրողութիւն մը։ Ու եթէ Պ. Լէվի «հելլենիստներ» դրանիկ կ'ուզէ փնտռել, գիւրաւ պիտի գտնէ զայն Մսակերի արքունիքին մէջ։ Մեզի համար, հայ պատմագիրը ոչ դրանիկ մըն է և ոչ ծախսուած գրիչ։ Մտաւորական մեծ դէմք մըն է ան որ ունի իր տեսութիւնները, իր համոզումները, որ հայ անցեալը կազմող երկու հոսանքներէն ազատօրէն ընտրած է այն զոր համաձայն է գտած իր գաղափարներուն, և իրեն համար պարտականութիւն նկատած է պաշտպանել այդ հոսանքին գրեթէ անընդմեջ։

Ուստի, Պ. Լէվիի յառաջ բերած փաստերը չենք գտնել համոզիչ՝ Մովսէս Խորենացիին Աշոտի թագաւորութեան օրով զննելու համար։ Ձե՛ք որ ինք Խորենացին կ'ըսէ իրեն համար. «Ուն արդ առ օտարացն կ'ըսէ իրեն համար. «Ուն արդ առ օտարացն թագաւորութեամբ կ'եցեալ» (Ա. Գլ. ԻԲ)։

Պրիւսի

Ն. ՈՂՈՂՈՂ

ՆՕԹՔ ԵՒ ՆԻՇՔ

«Արեւելի»-ի չորս խմբագրականները ոչ ինչ կը պարունակէին իբրեւ պատասխան «Սիւնի» նախորդ ամսուան խմբագրականի մէջ ըստուածին: Կարծես թէ գծկամակուլութիւն մը եղած ըլլար հասկնալու մեր գրուածքին միտք-բանին, որ սակայն իր վերնագրին մէջ խզ կը խտանայ բոլորովին:

«Անհարկի փութիկոտութիւն» բառերով մենք կ'ուզէինք պարզապէս ըսել թէ այժմ դեռ ասեմը չէ խորհելու այդպիսի բանի մը մասին. «այս» թէ՛ էջմիածնի և թէ՛ Անթիլիասի տեսակէտով միանգամայն — էջմիածնի, որովհետեւ առանց այլ եւ այլի՝ Սփիւռքն է այժմ մանաւանդ անոր բուն թիկունքը, և այս միջոցին ամենէն վտանգաւոր բանը պիտի ըլլար զայն անկէ բաժնելը կամ բաժնելու երեւոյթն ունեցող որեւէ կերպով մասին խորհելը. ու յետոյ Անթիլիասի՝ որովհետեւ այս վերջինը, իր ներկայ վիճակին մէջ, իրապէս չի կրնար տանիլ իրին հարկադրել փափաքուած նոր և ծանր բեռ մը, առանց փասելու իր ներկայ չըլնանակին հանդէպ ունեցած պարտականութեանց:

Այսքան պարզ էր և է՝ ինչ որ մենք ուզած էինք ըսել և կ'ըսէինք: Իայնչ ներուժի մեկի հոս երկու բառ ևս՝ էջմիածնի տեսակէտին առթիւ — Թո՛ղ չըրտնի թէ՛ յետաժնուածը փոխանորդութիւն մըն է լոկ, որ չի կրնար Մայր Աթոռոյ իրաւասութիւններէն իրեն հանդէպ անպատիւութեանց դուռ բանալ, կամ անոր Թմական քարտէսին վրայ զեղչուածի կամ փոփոխութեանց կասկած տալ. այնքան թափանցիկ է այդպիսի կարգադրութեան մը հըքը ի վերջոյ, որ արտասովոր ուշիմութեան պէտք չկայ զայն հասկնալու համար: Իայնչ թողունք այս պարագան, և հարցը նկատի առնելէ սոսկ իրաւական տեսակէտէ: Թէ և մին ընդհանրական և միւրը մասնաւոր, բայց հրկուքն ալ կաթթողիկոսութիւն են վերջապէս. այսինքն՝ խորքին մէջ նուիրապետական ստորոգելի՝ ներսով հաւատար իրարու, և դիրքի նախաձեռնութեամբ և պատմական նուիրակա՜նութեամբ միայն տարբեր իրարմէ: Արդ, դիւրին պէտք է ըլլայ ըմբռնել թէ ո՛չ վա՜յելուչ է և ո՛չ դործնական որ կաթողիկոսութիւն մը հասարակ՝ այսինքն ամէն բանի մէջ՝ փոխանորդութեան դիրքի մը մէջ դրուի Կաթողիկոսութեան մը հանդէպ: Մանրա՜մասնութեանց մէջ չենք մաներ. ըսե՛նք միայն որ թէ՛ մին՝ իբրեւ զլխաւոր՝ հրամա՜

յելու, և թէ՛ միւսը՝ իբրեւ ենթարկեալ՝ հրա՜նազանդելու համար, իրարու հանդէպ նեղ դրութեան մէջ պիտի գտնեն ստէպ ինչպէ՛սն: Ընթերցողը գեռ կրնայ խորհիլ այդպիսի անքնական առեւնչութեան մը անհրազոյն հետեանքներուն վրայ...

Իայնչ մենք մտածած չենք բնաւ և այժմ իսկ չենք մտածել երբեք թէ Սփիւռքի մէջ Մայր Աթոռոյ փոխանորդութիւնը պէտք է ուրեմն ընէ Պատրիարքութիւն մը, որ իրերու ներկայ կացութեան մէջ տարակոյս չկայ թէ Երուսաղէմինը միայն պիտի ըլլար: Ոչ. «Արեւելի» խմբագիրը, ի գուր իր վերջին յօդուածին վերջաւորութեանը մէջ, սրաբանութեան մը մարմնալէն տարուած, այդպիսի թիւրիմացութեան մը մէջ կ'իշխայ մեզի հանդէպ: Կը փափաքէրք որ ինքը անխռով մնայ այդ մասին: Հայ — Երուսաղէմ՝ չի ցանկար բնաւ եկեղեցաւարչական հանրային գործունէութեան մը փորձաքարին դարնել իր դարաւոր դիրքն ու կոչումը. այս սողկերը գրողը, հոգելոյս Դուրեան Ս. Պատրիարքի եկեղանութեանն իսկ, այդ մասին իր տեսութիւնը հանգամանորէն պարզած է Սիւնի 1928 տարուոյ Օգոստոս — Սեպտեմբեր, էջ 249—252 և Հոկտեմբեր — Նոյեմբեր, էջ 295—301 ի մէջ հրատարակուած և «Մօրը լեզուն» իր տողոսուած իր գոյգ յօդուածներով: Այս Միաբանութեանն խաղաղ միակերպ մը զգուած է միշտ. քարոզչական և կրօնակրթական առաքելութիւնը. զոր պիտի ընէ, այլ ևս ո՛չ շատ ուշ թերեւ, երբ իր ներքին և տնտեսական միջոցները նորին:

Եւ յետոյ, մեր խորունկ համոզումով, Մայր Աթոռը Սփիւռքի մէջ աւելի կամ նուազ ընդհանուր փոխանորդութեամբ մը ներկայացնելու պէտքը անհրաժեշտութիւն է չէ բնաւ: Գոյսոյ օրինակը, պատմական և տեղական պարագաներու բնական և հասկնալի ծնունդ բոլորովին պէտք չէ մուրտնայնէ մեր մտածողութիւնը. անոր գործադրութիւնը, այսօր, այն ալ բոլորովին կամ տարբեր պայմաններու մէջ, բոլորովին անքնական բան մը պիտի ըլլար: Շատ չտեսնուի՝ մեզի՛ դիտել տալ հոս թէ կրօնաբարոյական իրաւակալագոյ՜ ապրիլ օտիպուած կամ մասնաբնութու վարչական կեանքին մէջ մասնաւորապէս, անպատեհաւ նախընթաց սովորութեանց և կերպակեր կառուած մնալու իղձը կրնայ յաճախ վտանգաւոր ըլլա՜յ, միջոցին գոհիլ տալով նպատակը՝ Վարչաձեւը միշտ ջոյ մըն է, որ պէտք է ըստ կարեւորոյն փոխուի պարագայից հետ, փրկելու համար

նպատակը, որ ժողովուրդին կենանքն է: Պոլսոյ պայմանները գոյութիւն չունին ներկայիս. ու անկարելի է, մեր նախապէս թուարկած պատճառներով, վերապահելու զանոնք: Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, իրբեւ ազգային և հոգեւոր իշխանութիւնը միակ եւ ընդարձակ Տէրութեան մը մէջ եղած աստուարութիւն Հայութեան մը՝ որ հոն կ'ապրէր մեն մասամբ իր բնաշխարհին մէջ ու կարիք որ մասամբ նաեւ իր այդ բնիկ տաւալանէն յաջորդաբար դժբախտ և բարեբախտ պատահարներու բերմամբ դուրս վազելով կազմուած գաղութներու մէջ, պետականօրէն օրինակաւորեցած իր վարչաձևովը դիւրութիւն ունէր՝ ի գէմս Մայր Աթոռոյ՝ մէկ ազապալինի ներքեւ խմբի իր «ժողովուրդը» Անոր այդ Պրոթիւթիւնը ուղղակի հետեանքն էր Բայազետեան Իսլամական այն սկզբունքին, որով ոչ—մայլոմանները իրաւունք կ'ունենային կրօնական պիտակի տակ ներքեւնապէս կրիանկալի հաւաքակալութիւններ կազմել, իրենց հոգեւոր պատին և անոր աջակից միծերու պատասխանատուութեան տակ՝ առաջի Տէրութեան:

Հիմակ որ թէ՛ ի Թուրքիա և թէ՛ անկէց բաժնուելով ձեւացած նորակազմ իսլամ պետութեանց մէջ այլ ևս ի զօրու չէ այդ սկզբունքը, հիմակ որ այս բոլորին մէջ, նախութեամբ Եւրոպական երկիրներու մէջ եղածին, ընդհանուր ձգտում կայ անա իր նուազագոյն սակին ինքնշեւու կրօնական փոքրամասնութեանց ազգային ինքնութեան արժէքը, ի՞նչպէս, կ'ընենք, հրաբաւոր պիտի ըլլայ այդ երկիրներուն մէջ տեսակ մը համազաշխուրում հայ թեմական վիճակներու, կրօնական՝ մշակութային ևն. տրամադրութիւններով մանրամասնուած մէկ օրէնքի մը ներքեւ, և ունենալով ընդհանուր ժողովը, զոր օրինակ վերին կամ գերագոյն Մարմին իրաւասութիւններով: Այս պետութիւններէն որը պիտի թոյլատու գտնուէր այդ մասին: Իրաք, որ արդէն կազմեց կնքեց հայ համայնքին օրէնքը, պիտի ուզէր փոխել զայն, կամ միւսները պիտի յօժարէին անոր վաւերացուցածին պատշաճեցնել իրենց վաւերացնելիքը. յոյս կա՞յ նոյն իսկ որ Լիբանանի եւ Սուրիոյ կառավարութիւնները միեւնոյն օրէնքի մը համար համաձայնին. ղեռ ի՞նչ կրնայ խորհուլի Կիպրոսի մէջ այս մասին եղածին եւ Եգիպտոսի մէջ ըլլալիքին մասին: Եւ յետոյ, ո՞վ կրնայ երաշխաւորել որ այդ բոլոր կառավարութիւններուն միւսնգամայն պիտի ժպտի՝ իրենց սահման

ներէն ներս բաժան բաժան ցրուած Հայութեան հատուածներուն եկեղեցական եւ մշակութային այսինքն ցեղային եւ բարոյական միասնականութեան մը գաղափարը:

Բայց ի՞նչ հարկ մատուցելու դժուարութենէն դժուարութիւն միայն տանող այդ կնճխին, ի վերջոյ անկարելիութեան սուղ կանգ առնելու համար: Ոչ մէկ հարկ կայ առաջարկուած այդ նորութեան: Ամէն թեմական վիճակ կրնայ կազմել իր վարչաձևը՝ տեղական օրինաց և պահանջից բոտ կարելույն պատշաճեցնելով իր ցեղային՝ կրօնական և մշակութային ինքնութեան դիմադիմը, և — բուն կրկնականներէն զատ — ի հոգեւորս՝ ուղղակի Մայր Աթոռէն կախալ, վարել իր գործերը: Վարչական տեսակէտով արդէն ինչպէս Եգիպտոսի պարագան ցոյց տուաւ պատերազմէն ետքը, ոչ մէկ կառավարութիւն պիտի չտայ թոյլ որ իր գործընկեր ապրող համայնք մը ուրիշ պետութենէ կամ ուրիշ պետութեան մէջ եւ զողո՞ւ և է իշխանութենէ ունենայ կախում:

Զօխանանք, մենք պիտի կարենանք պահել մեր ցեղային ինքնութիւնը, եթէ մեր եկեղեցւոյ հանգէպ՝ սերոյ, մեր ազգային պատիւին նկատմամբ՝ պատկառանքի և միութեան, մեր նախալիրութեան, լեզուի, գրականութեան, բարեգործութեան վերաբերմամբ՝ իրական խնամքի լրջութիւնը չը պակսի մեզի, և եթէ պատկանեալ պետութեանց բարեհաճութիւնը պահել կարենալու իմաստութիւնը ունենանք միշտ:

Մայր Աթոռը ոչ մէկ դժուարութիւն պիտի ունենայ այն առեւ՝ իր հոգեւոր վերահսկողութիւնը ի գործ դնելու իր ժողովուրդին վրայ: Ամենայն Հայոց Հայրապետը միայնակ չէ հոն, միայն Աղթամարի և Լիվնցի երկու վարչապետ չէ որ իրեն հետ են հոն: Այն տեղ են, իրեն հետ են Մեսրոպ Մալաքիարոս, Բագարատ Վարդապետեան եւ Գարեգին Արքեպիսկոպոսները, եւ ամէնքն ալ փորձառու, ազատէր և գիտնական հոգեւորականներ, և ղեռ 3—4 եպիսկոպոսներ:

Իսկ եթէ պատահի անխուսափելին և յաւելտ անբաղձալին, որո՞ւն՝ կը կարծեն ոմանք թէ՛ կ'ականաղէ Օտտոման պտագարը, հաւատարմք թէ Աստուած կրնայ քարերէն ալ կերահամու որդիներ յարուցանել: Թոյլ տանք որ Էլմիաժին անխախտ մնայ իր իրաւանք ամբողջութեան մէջ, և Անթիլիսիս ներքեւնապէս զօրանայ և աճի. անհարկի իրութեան կոտորութեամբ չվնասենք ոչ մէկին և միւսին: Այս՝ մեր վերջին խօսքն այս մասին:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՈՐԵԱՅ ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԻՐ

Անցեալ Յունիս ամսուան ընթացքին, Ս. Աթանայ Յիօրէմ ժողովը տանըմէջ, Երօն, Գիւղացի Աստուծոյ շէնք, Ուսում. Խորհուրդը մէկ, իսկ Միաբան. Ընդհ. Ժողովը շէնք անգամ նիստ առնեցաւ:

Տպարանի տնօրէնները յանձնուեցաւ Տ. Շնորհք Արեղայ Գալուստեանի. որ նոյն ատեն փոխ-Խմբագիրն է Սիմոն Տ.

Դշ. 1 Յունիս. — Տ. Մեղրոյ Սրբազան Եւրկէ վերադարձաւ Հիւանդանոցէն, կատարելապէս առողջացած: — Կանոնիկոս Պրիմէն Կրասեշոր ողջոյն մատուց Ս. Պատրիարքին և Միաբանութեան:

Դշ. 2 Յունիս. — Նախկին Նախարար Պր. Պ. Հալանեան այցելեց Ս. Պատրիարք Հօր:

Դշ. 5 Յունիս. — Ս. Պատրիարք Հայրը Հայֆա մեկնեցաւ, ընկերակցութեամբ Տ. Յունիսի Եւ Տ. Գառն վարդապետներու և Տ. Ոսկի Արեղայի, Թեմակոս այցելութեամբ: Ուղղակի գնաց Տիրեղիս, ուր պիտի գլխերեն ևս վարը անցնին Հայֆա:

Կիր. 6 Յունիս. — Մարք Տահարին մէկ քարոզեց Տ. Տիրան վրդ., բնարանէն էր սեռ եմ դուռն. նկարագրեց այդ դռնէն դուրս մարդու լինելուն յիշակը, և անկէջ մտնելու պէտքն ու պայմանները:

Բշ. 7 Յունիս. — Ս. Պատրիարքը առաւօտուն վերադարձաւ Հայֆայէն, Կիրակի քարոզած էր եկեղեցւոյ մէջ և Եւ յետոյ Ժողովուրդը, Ժողովները, Եւսուցիչները ևս աշխատութիւնը տեսած: Ամէնքը ուրախ եղած էին Ն. Ամենապատուութիւնէն իսկ իմանալով թէ Տնօրէն Ժողովը առաջարկ պիտի տան Ս. Բնդ. Ժողովին, այս տարուէն սկսելով քանի մը տարուան մէջ պատարասելու համար անհրաժեշտ գումարը՝ տեղւոյն Հայութեան եկեղեցի և վարժարան կառուցանելու համար:

Դշ. 8 Յունիս. — Ս. Պատրիարքը, Տ. Կիւրեղ վրդ. ի հետ, ներկայ գտնուեցաւ Գոնքառ նազան մողթանքին, որ կատարուեցաւ Անկիւ. քան Անիէ Զօրն եկեղեցւոյ մէջ, վեհ. Թագաւոր-կայսեր ձննդեան տարեգործին առթիւ:

— Վարդուան Համբարձման տոնին առթիւ Միաբանութիւնը այս իրգուռ Ձիթնեանց լուգնաց ըստ իրաւական սովորութեան, և, երեսնայեանք գլխերային ևս առաւօտեան ժամերգութիւնը հուն պաշտելէ վերջ, կէս գիշերին վերագարձաւ վանք:

Եշ. 10 Յունիս. — Շրաշափառ իւր Թափօր սնեցանք Համբարձման տոնին իրայ Տաղաւաւրի ներքեւ պատարագեց Տ. Մկրտիչ Սրբազան Գարողեց Ս. Պատրիարքը, Համբարձման տոնին իմաստը ցոյց տուաւ՝ ճշմարտութեան համար վիշտին կեանքը սրբութեամբ սպողող մարդուն բարձրացման մէջ: Եւ այդ գագափարին իրեւս պատկեր մատնանշեց Ձիթնեանց լուգը, որուն ստորոտը երկէ առաւօտեանքին ձորը չ'ըլլար՝ դագաթը պիտի չ'ըլլար փառքին տարը:

Եր. 12 Յունիս. — Ըստ սովորութեան, Կիրակամուտը պաշտեցինք ի Ս. Հրեշտակապետ:

Կիր. 13 Յունիս. — Ժամերգութիւն ևս Ս. Պատարագ ի Ս. Հրեշտակապետ Գարողեց Տ. Յունիսի վրդ., բնարանէն էր՝ սեռ ընդ ձեզ եմ դամենայն աւուրաւ, րացայտեց թէ Յիսուսի մեր մէջ լինելը՝ մեր իրեն մէջ և իրեն նամար ու իրմով իրարու մէջ լինելն է:

Դշ. 15 Յունիս. — Կէս օրէ վերջ գումար-սնեցաւ Մարք. Ընդհ. Ժողովը, որ սկսաւ նկատ առնել 1937 - 38 շրջանի պիւստէն: Շարունակ-սնեցաւ 16ի Դշ. և 17ի Եշ. օրերն ևս:

Եր. 19 Յունիս. — Երեկոյին Շրաշափառ ի Թափօր ի Ս. Փրկիչ, ուր պաշտուեցաւ Կիրակամուտը և Հեգեղաշտեան Նախատեսակը: — Գլխերը, ըստ սովորութեան Կանոնաւոր ձեկեցեւ և Հովուս եղաւ Մարք Տահարին մէջ:

Կիր. 20 Յունիս. — Առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարուեցաւ Մարք Տահարին մէջ: Յետոյ, կարճ ընդհատ մը վերջ, գայեցին ի Ս. Փրկիչ, ուր պատարագեց Ս. Պատրիարքը Հայրը, և քարոզեց: Բնարանին էր սեռ տաց ձեզ ոգի նոր (Եղեկ): Այդ ոգին ներկայացուց իրեն Ս. Հոգիին ըզխող այն զօրութիւնը, որ ներշնչեց ու վարեց քրիստոնէական կեանքն ամբողջ և բարոյականը: — Երեկոյին, ժամերգութիւնը նորէն կատարուեցաւ ի Ս. Փրկիչ, ուր ապա տեղի ունեցաւ ընդհ. գերեզմանօրհնէք և Հոգեհանգիստ:

Բշ. 21 Յունիս. — Միաբ. Ընդհ. Ժողովը այսօրուան նիստին մէջ վերջացուց պիւստէն նկատուածը և վաւերացուց դայն, կարգ մը փոփոխութիւններով:

Եր. 26 Յունիս. — Ս. Պատրիարքը զօր այցելեց Մերձասոր Արեւելքի Ամիրիկեան Հոգեհանգիստը և Հոգարարձաններէն Տօքթ. Բէթթըն:

Կիր. 27 Յունիս. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, ուր քարոզեց Տ. Կիրեղ վրդ. — Ս. Պատրիարք Հօր այցելեցին Ամիրիկեան ազգայիններէն Գեղըն Սարգիս Մ. Զարարեան և իր Տիկինը:

— Երեկոյին Նախատեսակ Ս. Հովիթիսիւնը ի Ս. Հրեշտակապետ:

Բշ. 28 Յունիս. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ: